

Կ. ՊԱԼՃԵԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԱՅԵՐԸ

ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԻ ՎԵՊԻՆ ՄԷԶ

ԶԶ

ՊՈՒԲԼԻՇ
1940

83.09

4-13

41680-68
 83 | Գրություն
 | Օրհնական
 | արձանագրություն
 5381 | 8/180

Մ Ո Ւ Մ Ա Լ Ե Ր Ա Ն Հ Ա Յ Ե Ր Ը
 Ֆ Ր Ա Ն Ց Վ Ե Ր Ֆ Է Լ Ի Վ Է Պ Ի Ն Մ Է Ձ

83.09
4-13

03 AUG 2005

02 NOV 2009

Կ. ՊԱԼՃԵԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԱՅԵՐԸ

ՖՐԱՆՅ ՎԵՐՁԵԼԻ ՎԵՊԻՆ ՄԷՋ

(ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՓՈՐՁ)

ԹԳ

ՊՈՒՔՐԷՇ
1940

Համաշխարհային համալսարանի ունեցող Վիեննացի գրա-
գէթ Թրանց Վերֆէլ, 1933ին հրատարակեց իր վէպե-
րու գլուխ գործոցը «Մուսա Լեւան Քառասուն Օրեր»:

Հեղինակին մասին, մենք հայերս չառ բան չենք
գիտեր: Գիտենք սակայն թէ ան մեծ, անզուգական
ծառայութիւն մը մատուցեց հայ ժողովուրդին: Ծառա-
յութիւն մը՝ որուն համար հայ ժողովուրդը երբեք
պիտի չկրնայ հաւասար չափով մը իր երախտագիտու-
թիւնը յայտնել այս մեծ մարդուն՝ Թրանց Վերֆէլին:

Մեծ եղեռնի մասին ոչինչ ունինք նոյնքան
արժէքաւոր ինչքան այս վէպը: Զարմանալի է, և
սակայն իրական, թէ մեր գրագէտները և բանաս-
տեղծները, որոնցմէ ոմանք նոյնիսկ ապրած են այդ
տարագրութեան սև օրերը — ցարդ չեն կրցած տալ
պատկերը այն ողբերգութեան զոր ապրեցաւ մեր ժո-
ղովուրդը:

Ծիշտ է. մեր յետպատերազմեան գրականու-
թիւնը լեցուն է յիշողութիւններով, նկարագրութիւն-
ներով և սակայն անկեղծ ըլլալու համար պէտք է
խոստովանինք թէ անոնք ոչ մէկ մնայուն արժէք կը
ներկայացնեն:

Որովհետեւ, միայն արուեստը կրնայ դէպք մը
անմահացնել:

Որովհետեւ, միայն արուեստը յաւիտենական կեն-
դանութեան գաղտնիքը գիտէ:

Որովհետեւ միայն արուեստը կրնայ թաղ ճշմարիտը և իրականը. աւելի իրական քան թէ ինքը իրականութիւնը:

Ըստեալ է թէ եթէ պատահի որ ֆրանսական ժէ. դարու մասին բոլոր սլաշտօնական տեղեկութիւնները, բոլոր պատմական արձանագրութիւնները, վերջապէս բոլոր հեռքերը անյայտանան՝ միայն Մոլիէռի գործը բաւական պիտի ըլլար վերակենդանացնու այդ դարը իր ճշմարիտ և իսկական դիմ ազօնով:

Մենք, այո՛, մեծ եղեռնի մասին ունինք բազմաթիւ լիշողութիւններ, պաշտօնական փաստթուղթեր, օտար վկայութիւններ, և սակայն այդ բոլորը կը ամբողջին այն կենդանի գործին առաջ որպիսին է Ֆրանսի վերֆէլի ստեղծագործութիւնը:

Ֆրանսի վերֆէլի հայերը յաւէտ պիտի ապրին աշխարհի գիտակցութեան մէջ, անկախ յետ այսու պատահելիքներէն: Եւ թող շատ զսրմանալի չթուի եթէ ըսենք որ դուցէ օր մըն ալ գայ, երբ հայն ու թուրքը, հաւասար յափշտակութեամբ կարգան այս վէպը, ողբալով իրենց նախահայրերու ճակատագիրը, որ թէ և նոյն հողէն չինուած մարդեր՝ չեն ճանչցեր զիրար ու փոխանակ իրար սիրելու և Աստուծոյ՝ իրենց սլարգեալ կեանքը իմաստուն և գեղեցիկ կերպով ապրելու, անոնք առեր են իրար ու մէկը փորձեր է միւսին հոգիին լոյսը մարել և անոր արիւնն ալ քամել:

Մեծ է արուեստի ուժը: Թէ մարդկութեան և պետութեանց զեկաւարները դաստիարակուած ըլլային արուեստի բարձր հասկացողութեամբը, գուցէ մեր ճակատագիրն ալ տարբեր ըլլար:

Եւ սակայն այդ օր՝ պիտի գայ: Մարդկայնօրէն դատելով, ան պէտք է որ գայ, քանի որ մարդկային անհրաժեշտութիւն մէն է:

Մոլորութիւնը չունենանք խորհելու թէ Ֆրանսի վերֆէլի վէպը գրուած է թուրքին դէմ, որ հակաթուրք բրդականութիւն ծառայող գործ մըն է: Ոչ, Չեմ կարծեր որ Ֆրանսի վերֆէլ թուրքին թշնամի է և չեմ կարծեր որ ան իր մեծ վէպը գրած է այդ գիտակցութեամբ:

Խորհիլ այդպէս՝ պիտի նշանակէր վէպին արժէքը չհասկնալ և հեղինակը վիրաւորել:

Ֆրանսի վերֆէլ շատ մեծ արուեստագէտ մըն է, իր ստեղծագործութեան մէջ չառաջնորդուելու համար «բրդականալ», «հակաթուրք» կամ «հայասէր» մանր զգացումներով:

Հայ ժողովուրդի ողբերգութեան մէկ պահը Ֆ. վերֆէլի համար՝ մարդկային բարձր արժէք ներկայացնող տարերային երեւոյթ մըն է, զոր ան իր հանձարով անմահացուցած է: Իրեն համար, արուեստի տեսակէտէն նոյնքան արժէք կը ներկայացնէ թուրքը՝ ինչքան հայը: Այնպէս ինչպէս Շէքսպիրի տրամներուն մէջ, օրինակ Եակօն նոյնքան մարդկային է ինչքան Օթէլլօն, և ինչպէս որ Օթէլլօն, Օթէլլօ չէ և չի կրնար ըլլալ, առանց Եակօն, նոյնպէս և Հայը Հայ է՝ որովհետեւ ճակատագիրը անոր դէմ հաներ է թուրքը, մին ընելով նահապաղ, միւսը նահապաղող և սակայն երկուքն ալ հաւասարապէս խաղալիքներ իրենց ճակատագրին ձեռքը: Երկուքն ալ հաւասարապէս մարդեր են որոնք իրենց վիճակուած ձեռով կը տառապին:

Վէպին աշխարհը դժոխք մըն է ուր մարդիկ կը քանջուին: Հայը կը փրկուի սակայն մեռնելով, իսկ թուրքը մեռնիլ ալ չի կրնար:

Վէպին մէջ Հայն ու թուրքը մարդկային հոգիներու երկու բեռներ են: Հեղինակը կրցած է հասնիլ

այդ բեռներուն, թափանցած է անոնց էութեան ու
տուած անոնց հոգիները իրենց խոր իսկութեամբ:

Ֆ. Վերֆէլ ինքը բնաւ չի փորձեր բան մը
փոխել մէկուն կամ միւսին հոգիէն, բնաւ չի փորձեր
դառնել մէկուն կամ միւսին վարմունքը: Ֆ. Վերֆէլ
միայն կը դիտէ այդ Հայ-Թուրք աշխարհը, կ'ապրի
դայն խորապէս ու մարդկութեան ընծայ կու տայ
հոյակապ ողբերգութեան մը կենդանի պատմութիւնը:

Վերֆէլի վէպը, ինչպէս ամէն մեծ գործ, կրնայ
իր պակասները կամ նոյնիսկ թերի կողմերը սեննեալ
գեղարուեստական զանազան տեսակէտներէ դիտուած.
սակայն ինչ որ վէպ մը մեծ կ'ընէ անոր՝ իրական
կեանքը առիւթ ու ծն է: Եւ իրօք Վերֆէլի Մուսա Լե-
րան Բառասուն Օրերը ամբողջ աշխարհ մըն է,
կեանքի հոյակապ կառուցուածք մը: Ամուր, իրա-
կան, ճշմարիտ և կենդանի աշխարհ մը, բարձունք-
ներով ու խորխորատներով, խաւարով և արեւով,
թանձր ամպերով ու վարդազոյն հորիզոններով:

Աշխարհ մը՝ որուն մէջէն անցնելով կը զգաս
թէ կարծես կեանք մը ևս ապրեցար ու դարձար ա-
ւելի մարդ, և մանաւանդ աւելի՛ հայ:

Հայաստան — 1915-ին

Հայ աշխարհի մէջ՝ գաղթ, սով, մահ:

Հայր զոհն է: Թուրքը՝ դահիճը:

Քաղաքակիրթ աշխարհը՝ հանդիսատես:

Պատմութիւնը՝ դատաւոր,

Իսկ Աստուած, ո՞վ դիտէ, ի՞նչ կը խորհի:

Հայ ժողովուրդը պէժք է մեռնի: Այս է պատ-
գամը ուժովին: Ու ան՝ ջլատուած, անդամալուծուած
և առանց ուժի, գլուխը կը խոնարհէ ճակատագրին
առաջ ու ճամբայ կ'ելլէ դէպի մահ:

Պէտք է մեռնի: Սակայն ի՞նչպէս մեռնի: Ահա
հարցում մը որ կը բռնկի, հոս, հոն ու ամէն տեղ,

Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի, Վանի և Մու-
սա Լերան եօթը գիւղերուն մէջ կը թնդայ այս հար-
ցումը ու կը փոթորկէ բոլոր հոգիները՝ արեւելքցիի
համբերատար և ճակատագրապաշտ հոգիները:

Մուսա Լերան ստորոտը գտնուող եօթը գիւղե-
րու աւելի քան հինգ հազար հայերը հաւաքուած են
Եօղոնօլուքի մէջ, Գարրիէլ Բագրատեանի ամառանո-
ցին առաջ ու իրենք իրենց հարց կու տան՝ ի՞նչպէս
մեռնի:

«— Ի՞նչպէս մեռնի՛լ... գոչեց պատուելի Արամ
Թովմասեան, ես գիտեմ քե ինչպէս պիտի մեռնիմ: Ոչ
իբրեւ անպաշտպան ոչխար մը, ոչ քե Տեւ Զօրի նաւ-
բաներուն վրայ, ոչ քե տարագրութեան կայանի աղ-

բիւսներուն մէջ, ոչ թէ անօրի ծառա կամ ժանաբոյր աղբերու մէջ. ո՛չ, ես պիտի մեռնիմ տունս սեմին վրայ. զեմ ի ձեռին եւ Քրիստոս պիտի օգնէ ինձի, որուն խօսքը ես կը քարոզեմ: Եւ ինձի հետ պիտի մեռնի կինս եւ անձինն ալ անոր մէջ...»

Հայ մարդուն կ'երկրորդէ հայ ըմբոստ կնոջ ձայնը. Մայրիկ Անթառամ. ծերունի բժիշկ Ալթունիի-
կինն է որ ահա տիրական ոգիով մը կը գոչէ՝

«Ես կից մըն եմ եւ հոս կը խօսիմ յանուն բոլոր կիներուն: Շատ իսկ վշտակաւ եմ ես: Քանի քանի անգամներ մեռած է սիրս: Երկար ժամանակէ ի վեր մահը ինձի համար կարեւորութիւն չունի: Երբեք պիտի չսարսիմ երբ գայ: Բայց պիտի չսուգուիմ վիասութեան մէջ, ճամբսն վրայ պիտի չստակիմ, պիտի չփսիմ, ո՛չ, ո՛չ: Ձեմ ուզեր ողջ մնալ տարագրութեան ռեւէ կայանի մէջ, անպատիւ մարդասպաններու եւ նոյնքան անպատիւ անդիմադիր զոհներու մէջէն, ո՛չ, ո՛չ: Մենք կիներս չենք ուզեր այսպէս, ո՛չ մենք ոչ: Ու եթէ այրերը այնքան վատ են, մենք կիներս միս միսակ պիտի պատկանենք մեզ եւ պիտի քաշուինք Մուսա Լեռ... Գաբրիէլ Բագրատեանի հետ:»

Արամ Թովմասեանի եւ Մայրիկ Անթառամի պատասխանը պատասխանն է բոլորին: Հետեւաբար ինքնապաշտպանութիւն, մինչեւ վերջին մարդը, մինչեւ արեան վերջին կաթիլը:

Մեռնիլ, սակայն պատիւով մեռնիլ:

Հինգ հազար հայեր, կազմակերպուած ու քիչ թէ շատ զինուած կը բարձրանան Մուսա Լեռ ուր կրցան ինքզինքնին պաշտպանել քառասուն օր, ցոյց տալով հերոսական զիմադրութիւն շատ աւելի ուժեղ եւ լաւ զինուած թշնամիին դէմ:

Հայերը գիտեն որ ի վերջոյ պէտք է պարտուին.

գիտեն որ իրենց փորձածը անկարելին է, կը կռուին սակայն մոլեգնօրէն առանց իսկ արամաբանելու, այն թաքուն հաւատքով որ պէտք է արդարութիւնը գայ ու զիրենք փրկէ. այն կամքով որ պէտք է յաջողին անկարելին իրականացնել:

Ու ահա անգամ մը ես ապացուցուեցաւ որ արեամբ կարելի է հնարաւորին սահմանէն անդին անցնիլ, ղէպի գերազոյն կարելիութիւններու աշխարհը եւ ասով ալ ղէպի յաւիտենականութիւն, ղէպի անմահութիւն:

Յիշատի քառասուն օր անհաւասար կռիւէ վերջ ժողովուրդը կը փրկուի, մօտ հինգ հարիւր զոհ տալէ վերջ:

Արեան զնով կը կատարուի անխմանալին. կու գայ փրկութիւնը, իսկ հերոսներու գործը կ'արձանագրուի պատմութեան մէջ:

Վերֆէլի վէպը անշուշտ որ իրապաշտ վէպ մըն է և Բանաւանդ հոգեբանական մեծ վէպ մը: Վէպը կենդանի գործ մըն է ոչ թէ նկարագրութիւններով ու պատկերներով, ոչ ալ արարներու արտաքինով, այլ արարներու հոգիով, աւելի ճիշտ անոնց կեանքով:

Վէպը՝ ապրող և գործող հոգիներու աշխարհ մըն է:

Վերֆէլ իրապէս մեծ է, ճշմարիտ հոգիներ ստեղծելու մէջ: Կասկած պէտք չէ ունենալ թէ ան, գրական ազդանդին կողքին բացառիկ հնարաւորութիւնը ունի հոգիներ ճանչնալու և հասկնալու: Ֆր. Վերֆէլ մեծ հոգեբան մըն է ու իր վէպը կառուցած է կենդանի հոգիներով:

«Մուսա Լերան Քառասուն Օրերը» կ'ապրի և պիտի ապրի հեղինակին ստեղծած արարներով, որոնք հարազատ մարդեր են, հարազատ հայ մարդեր, կամ հարազատ թուրք մարդեր:

Յիրաւի անհաւատալի կը թուի թէ օտար գրագէտ մը այսքան խոր և կատարեալ ձևով ճանչցած ու հասկցած է հայուն հոգին, մինչև յեօին մանրամասնութիւններն ու նրբութիւնները:

Համաշխարհային գրականութեան մէջ, մեծ գրագէտներէն քիչերը միայն կրցած են ժողովուրդի մը հոգին ապրեցնել իր բոլոր խորութիւններով, բարդութիւններով ու հակասութիւններով, ինչպէս Ֆր.

Վերֆէլը հայ ժողովուրդի զանազան տիպարները կ'ապրեցնէ իր վէպին մէջ:

Տոստոյիվսքիին մասին — որ հոգեբանական վէպին մեծագոյն վարպետն է — Շթէֆան Զվայկ կ'ըսէ թէ՝ եթէ զայն կարդաս ինքզինքդ աւելի լաւ կը ճանչնաս որպէս մարդ: Առանց չափազանցելու կարելի է ըսել թէ Ֆ. Վերֆէլի «Մուսա Լերան Քառասուն Օրերը» կարդալով ինքզինքնիս աւելի լաւ կը ճանչնանք՝ իբրեւ հայ:

Այս աեսակէտէն, մեզի, գաղութահայ երիտասարդութեան համար, որ այնքան կը առաւելինք հոգեկան անբովանդակութենէ — հայկական իմաստով —, ու այնքան անծանօթ ենք հայուն հոգիին հարազատ գոյներուն, Վերֆէլի գործը յայտնութիւն մըն է որ մեր հոգին կը լեցնէ ու ստեղծութիւն մը կու տայ անոր. մեզի համար վէպին մթնոլորտը նաեւ զիւտն է կորսուած ու վերագտնուած աշխարհի մը որ հիմա ահա, այնքան մտերիմ, այնքան տաք և կենդանի է մեզի համար:

Արդեօք մենք ալ այդ աշխարհին մէջ չե՞նք, թէ այդ աշխարհն է որ մեր մէջն է ու մենք նոյնացած անոր հետ:

Թայց ուլքեր են ձրանց Վերֆելլի հայերը:

Վէպին Թիպարները սովորական մարդեր են, սովորական հայեր: Գրեթէ անոնցմէ ոչ ոք հերոսի խառնուածք ունի: Գուցէ բացի Չառուշ Նուրհանէն և Սարգիս Կիլիկեանէն: Վէպին մէջ ապրողները նորմալ մարդիկ են, սովորական հայեր, նոյնիսկ միջակ մարդիկ, որոնք բնականոն պայմաններու մէջ ազգային կեանքին մէջէն աննշմար պիտի անցնէին: Ողորդ ժամանակներու մէջ «անուշ Զուրի» ազգային գործիչները հաւանաբար պիտի կասկածէին իսկ անոնց հայրենասիրութեան և զոհաբերութեան ոգիին վրայ: Եւ սակայն այս հանդարտ, բարեպաշտ, պահպանողական ու համբերատար մարդիկ, արտաքինապէս զուրկ բացառիկ հոգեկան կարողութիւններէ, ճակատագրի մէկ ծանր պահուն գիտեն և կրնան ուժգնօրէն ցեղին հանճարը ապացուցանել և արժեցնել զայն առաւելագոյն չափով:

Անշուշտ Ֆ. Վերֆելլ լաւ ըրած է որ իր վէպին հերոսները զառած է սովորական հայերէ. ամով վէպն է որ աւելի կը շահի:

Շատ աւելի դժուար է գրագէտի մը համար սովորական մարդու մեծ գործեր ընել տալ. քան թէ սկիզբէն բացառիկ և արաւասովոր անհատականութիւններ զառել ու անոնց յանձնել մեծ դերեր: Առաջին ձեւը շատ աւելի տաղանդ և հոգեբանի հանճար կ'են-

թադրէ, իսկ վէպը կը դառնայ աւելի կենդանի, աւելի իրական կեանքի գոյներով և ատով ալ՝ աւելի արժէքաւոր:

Բայց նոյն պատճառաւ, վէպին ազգային արժէքն ալ կը բարձրանայ ընթերցողին աչքին, քանի որ այդ մեծ գործերը կաւարող հայերը ոչ թէ բացառիկ հայեր են, այլ սովորական հայեր, որոնց մէջ կ'ապրին ցեղին աւական արժէքները ու ի յայտ կու գան հաւաքական վտանգի պահուն:

Կը նշանակէ թէ օտար Վերֆելլը այդպէս է ճանչցեր հայը:

Այս պարագան մեծապէս մխիթարական և յուսադրիչ է մեզի՝ նոր սերունդիս համար, որ իրենք առիթներ ունինք կասկածելու հայուն բարոյական ուժերուն վրայ: Վերֆելլ շատ լաւ է ճանչցեր հայ մարդը: Այո՛, գրեթէ միշտ հայը կրցած է ընել անհաւատալին և անսպասելին:

Հայուն մասին ունեցած առաջին ասպարոսութիւնը միշտ սխալ է: Միայն երբ գիտես անոր հոգիին խոր ծալքերը հասկնալ, այն առին կը համոզուիս որ ան ընդունակ է բացառիկ բարոյական թռիչքներու: Արդարեւ, այս չէ՞ արդեօք գաղանիքը հայ ազգի կեանքին: Դարեր շարունակ կեղեքուած, հալածուած, կազմալուծուած, ստրկացած, կոտորուած. ցրուած, և սակայն հակառակ այս բոլորին ան կ'ապրի և կ'ապրի լրիւ կեանք մը՝ մշակութային կեանք մը՝ մաքի, զգացումի և կամեցողութեան անսպառ ու միշտ նորոգուող ուժերով:

Այո՛, բոլոր հայերը, թագուն կերպով իրենց մէջ կը կրեն իրենց ազգային հաւաքականութեան մեծ արժանիքները ու Ֆ. Վերֆելլ իր վէպին մէջ այդ է որ կ'ապացուցանէ աշխարհին:

Հետաքրքրական է թէ Խ. Վերֆէլ ինչպէ՛ս կը տեսնէ թուրքը:

Անմիջապէս պէտք է ըսենք թէ վէպին մէջ թուրքը ներկայացուած չէ միայն բացասական ձևով: Եւ ամեն կարելի ալ չէր և ոչ ալ ուղիղ: Վերֆէլ թուրքը չի ներկայացնէր պարզապէս որպէս «հոգաբարձ»-ը ժողովուրդը, այլ կը տեսնէ անոր մէջ նաև գիտակցութիւն, խիղճ և մարդկայնութիւն:

Վերֆէլի վէպին մէջ ջարդերը կազմակերպողը թուրք ժողովուրդը չէ, այլ իթթիհասը, այսինքն եւրոպականացած թուրքը, այն թուրքը որ արեւմուտքէն սորված է անգլիջողութիւն և անհանդուրժողութիւն. այն թուրքը որ սնած է Եւրոպայի գիտական շահն ոգիով, այն թուրքը՝ որ կ'ուղէ սիստեմադիկ և մեթոտով գործ մը տեսնել ու մէկ անգամ ընդ միշտ «մաքրել» հին հաշիւ մը... «ռասիոնէլ» կերպով: Մէկ խօսքով այն թուրքն է որ լքած իր արեւելեան հայեցողութիւնը, լքած իր հաւատացեալի խիղճը, կը դառնայ արեւմուտքի մարդը, հաշիւի մարդը, առանց անշուշտ Եւրոպացիի դարաւոր մշակոյթի գիտակցութենէն և կրօնական խիղճէն բան մը կարենալ առնելու:

Իթթիհասը թուրքն է՝ որ կ'ուզէ ազդ դառնալ: Արեւմտեան ազգային գաղափարն է, ազգային քաղքենիական գաղափարն է որ մուտք կը գործէ թուր-

քին գիտակցութեան մէջ, քանդելով այնտեղ ամէն բան որ հին թուրքը ունէր որպէս հաւատք և խիղճ, առանց տեղը նոր բան մը դնել կարենալու:

Իթթիհասական թուրքը այլևս խիղճ չունի, այլ՝ միտք, ազգային պետական բարձր շահեր, քաղաքական ծրագիրներ գոր պէտք է իրականացնէ:

Ու իթթիհասը կը ծրագրէ և կը հրահանգէ հայ ժողովուրդի մահը, տեսակ մը գերագոյն գիտակցութեամբ որ ազգային մեծ գործ մը կը կատարէ. իսկ ջարդերու հեղինակները կը հաւատան պատմութեան մէջ իրենց անմահութեան:

Ահա՛. հոգեկան կերպարանքը ժողովուրդի մը որուն կեանքին մէջ կը հոսին Եւրոպայի — ոչ մշակոյթը՝ որուն երգեք կարելի չէ արտաքուստ հաղորդակից ըլլալ — այլ քաղաքակրթութեան մը բարիքները որոնք կեանքը կը վերածեն «գիտական» դժոխքի մը:

89.04/16
41670.69

Վէպին գլխավոր հերոսը **Գաբրիէլ Բազրատեանն է:** Երիտասարդ հայ մտաւորական մը, 35 տարեկան որ իր կեանքը անցուցած է Ֆրանսա, ամուսնացած է ֆրանսուհի Ժիւլիէթի հետ, և որմէ ունի 13—14 տարեկան զաւակ մը՝ Սօսփան:

Գաբրիէլ մեծցած է ուրեմն Բարիզի մէջ. հոն ուսում առած է (Sorbonne) և հոն ալ ապրած՝ նուիրուելով հնագիտութեան և գեղարուեստի պատմութեան:

Մինչ իր եղբայրը Աւետիս, իրմէ 15 տարի աւելի մեծ, կը մնայ հայրենիք ու կը զրադի առևտուրով, շարուակելով իրեն ժառանգ մնացած գործը, առանց մոռնալու իր Եւրոպայի եղբորը, Գաբրիէլին շրկելու իր բաժինը:

Աւետիս տարօրինակ մարդ մըն է. թէև ինքն ալ Եւրոպա տեսած և ուսած, սակայն «բնաւ աչք չունի Եւրոպայի: Միևակուսիներ փնտռող մարդ մըն է:» «Իր միակ նախասիրութիւնը ունի է, եւ Եօդօնօլուֆէն նամբայ կ'ելլէ որսալու մինչեւ Տաւրոսի լեռնաշղթան եւ Հօրան:»

Գաբրիէլ սակայն կը մնայ Եւրոպա ու տակաւ կը զառնայ եւրոպացի, մանաւանդ ֆրանսուհիին հետ ամուսնանալէն վերջ: «Այս ամուսնութիւնը իրեն հետ կը բերէ ա'լ աւելի խորունկ փոփոխութիւն մը: Յրանսունին միտք իր կողմը կը տաքէ: Հիմա Գաբրիէլ Յրան-

սացի է աւելի քան երբեք: Վերացական իմաստով միայն հայ, երբեք կարելի է այսպէս ըսել: Սակայն ինքզինքը բոլորովին չի մոռնար եւ իր գիտական յօդուածներէն մին կամ միւսը հայ թերթերու կամ հանդեսներու մէջ կը հրատարակէ: Իր տասը տարեկան զաւակը Սօսփան եւս հայ ուսանող մը կ'ունենայ իբրեւ ուսուցիչ, որպէսզի իր հայրերուն լեզուին մէջ ալ կրթուի: Սկիզբները Ժիւլիէթ շատ աւելորդ կը նկատէ ասիկա, նոյնիսկ վստահաւոր: Բայց որովհետեւ երիտասարդ Սամուէլ Աւագեանի անձէն կ'ախորժի, կը դադարեցնէ իր ընդդիմութիւնը:»

Պալքանեան պատերազմին Գ. Բազրատեան որպէս թուրք քաղաքացի կը մասնակցի պատերազմին իբրեւ կամաւոր: «Պոլսոյ պահեստի սպաներու վարժարանին մէջ անապարհանով ուսում առնելէ վերջ, գնաց Պոլսոյ ճակատամարտին մասնակցելու իբրեւ սպայ:»

Այս բաժանումը իրեններէն մօտ մէկ տարի տևեց: Յետոյ անմիջապէս վերադարձաւ Բարիզ: «Բարիզ վերադառնալով ու այլեւս ամեն բանէ փառելով, ինքզինքը իր ներքին ընթացական կեանքին տուաւ: Խորհող մըն է, վերացական մարդ մը: Իրե՞ն ինչ բուրբեր: Իրե՞ն ինչ հայեր: Ան կը խորհի միայն թէ՛ ինչպէ՞ս ընէ Յրանսական փառաքիութիւնը ձեռք բերելու համար:»

Ուրեմն Գ. Բազրատեանի համար սկսեր էր անվրդով կեանք մը քաղաքակրթութեան մեծ կեղծանիւն: Երբեք քաղաքին մէջ: Իսկ Ժիւլիէթ ամէն ճիգ կը թափէր որ մոռցուի ամէն ինչ որ՝ հայկական է: «Ժիւլիէթ ամեն բանի մէջ իր արիւնը պարտաւորիչ կ'ընէր: Իր զաւակին աչքերը միայն չէր կրնար փոխել:

Գաբրիէլ անտարբեր էր այս բոլորին հանդէպ ու

հաշտուած էր իր «Ֆրանսական» կեանքին և չունէր
դիմադրելու ոչ մէկ զգացում, ոչ իսկ բնազդական:

Սակայն «Աւետիս Բագրատեանի սիպոդական մեկ
նամակը նակասագիրը յեղափոխեց:»

Երէց եղբայրը, ծանր հիւանդանալով կը պտ-
հանջէ որ Գաբրիէլ շուտով Պոլիս գայ ու ստանձնէ
գործին ղեկավարութիւնը և իրենց հարստութեան
հսկողութիւնը:

Գաբրիէլ ճամբայ կ'ելլէ անմիջապէս, մանաւանդ
որ Ժիւլիէթն ալ նուազ նախանձախնդիր չէր իր շա-
հերուն:

Ուրեմն ճամբայ կ'ելլեն նաև Ժիւլիէթ, Ստեփան
և ուսանող Աւագեան:

Գաբրիէլ իր եղբայրը Պոլիս չի գտնուիր: Կ'երթայ
ետեէն Պէյրութ առանց զայն հոն ալ գտնելու: Աւե-
տիս Բագրատեան մեկնեալ էր Եօղօնօլուք իրենց
պապերուն տան մէջ մեռնելու:

Երբ Բագրատեան ընթանիքը կը հասնի Պէյրութ,
կը պայթի մեծ պառերազմը որ կը սփռուի զիրենք
մնալ Թուրքիա:

Գ. Բագրատեան, ի վերջոյ կը մեկնի Եօղօնօլուք,
իր հայրենիքը, այդ խաղաղ ու զեղեցիկ գիւղին մէջ
ապրելու համար մինչև պառերազմին վերջանալը:

Գաբրիէլ Բագրատեան Եօղօնօլուքի մէջ: Մուսա
Լերան սաորոտը: Իր ծննդավայրը: Իր մանկութեան
օրրանը: Իր կեանքի առաջին պատկերը:

Օրերը կ'անցնին: Կու գայ 1915ը: Հայկական
1915ը: Շչուկներ, նախազգացումներ, խորհրդաւոր
թարածայնութիւններ:

Եւ ահա հայկական աշխարհը կը մթագնի ու
մահուան ուրուականը կը ցցուի ամէն մէկ հայ շի-
նականի պապենական տան շեմին:

Կը սկսի տեղահանութիւնը, կառավարութեան
ծրագրին համաձայն: Տեղահանութիւն՝ որուն հրա-
հանգուած նպատակն է ժողովուրդի բնաջնջումը, ե-
րեսաներն ալ մէջ ըլլալով:

Թուրք կառավարութիւնը կը խորհի այս առի-
թով և այս ձևով արմատական կերպով լուծել հայ-
կական հարցը:

Գուժը կը հասնի Եօղօնօլուք: Գ. Բագրատեան
անհանգիստ, կը դիմէ գիւղին վարդապետ Տէր Հայ-
կազունին: Կը խորհրդակցին ու կ'որոշեն անտեղեակ
ժողովուրդին պարզել իրականութիւնը և ձեռք առնել
անհրաժեշտ միջոցները վաճառքին դէմ:

Յանդուգն Բագրատեանի միտքը կը սկսի արդէն
ծրագրել:

Ի՞նչպէս մեռնիլ ի՞նչպէս դիմաւորել մահը՝ որ
արագ և սոսոյգ քայլերով կը դիմէ ահա դէպի իրենց
գիւղերը:

Արդէն շարաթներէ ի վեր Գաբրիէլ կը զգայ որ մթնոլորտը աւելի ու աւելի կը թունաւորուի. կը զգայ որ բան մը կը պատրաստուի այս անպաշտպան ժողովուրդին դէմ:

Կը խորհի ինքնապաշտպանութեան մասին: Յաճախ կը բարձրանայ Մուսա Լեռան վրայ:

Մուսա Լեռնու Օ՛ր, ինչե՛ր կը զարթնուն իր մէջ ամէն մէկ քայլափոխին:

Ի՞նչ կը փնտռէ ինք այդտեղ: Ի՞նչ բան: Չի գիտեր:

Ու օր մը սակայն, երբ այսպէս աննպատակ կը թափառէր առանց ոեւէ մտածումի, իրեն համար տեսակ մը անծանօթ վերացումի մը մէջ, յանկարծ զգացում մը կը զարթնու իր մէջ: Զգացումը թէ իր մէջ նոր մարդ մը սկսած է ծնիլ: Այդ զգացումը ակնթարթի մը մէջ կը լայննայ, կը տարածուի հոգիին մէջ ու կը համակէ իր ամբողջ էութիւնը: Ու կը կազմուի միտքը՝ թէ հիմա է որ կը հասկնայ թէ ով է ինք:

«Մարդ չի գիտեր թե ով ե, միցնել ու փորձուի»:

Այս նախադասութիւնը ահա վէպին ծանրութեան կեդրոնը կը կազմէ: Հոս է որ Գ. Բագրատեանի մէջ թեզի կ'ունենայ հոգեկան մեծ յեղաշրջում մը, որուն վրայ կը բարձրանայ վերածնած Գ. Բագրատեանը որ իր նոր հոգիի ուժով կը յաղթէ ճակատագիրը:

Ահա ուրեմն, բարիզարնակ Գաբրիէլ Բագրատեան, վերջապէս կը գտնէ ինչ որ կը փնտռէր Մուսա Լեռան վրայ, կը գտնէ ինքզինքը. կը սկսի ճանչնալ իր մէջ, Աւետիս Բագրատեանի թողը:

Հոգիի խորունկ ընդերքներուն մէջ թաքնուած ուժ մը, որ ցարդ կը գտնուէր գիտակցութեան լուսաւոր շրջանակէն անդին, ահա կը բարձրանայ Բագ-

րատեանի գիտակցութեան մակերեսը. կը թիրէ միւս բոլոր մաքերուն ու զգացումներուն ու կը դառնայ մղիչ ուժը անոր ամբողջ կամքին ու բոլոր ձգտումներուն:

Այս վայրկեանէն սկսեալ Բագրատեան այլեւ աւելի քան երբեք զիտէ իր ընկիւղը: Իր մէջի նոր մարդը կ'ուզէ անզուսպ կերպով ապրիլ սկսիլ իր կեանքը: Կ'ուզէ նուիրուիլ իր հայրենակիցներու ճակատագրին ու անոնց հետ բաժնել ժառապանքն ու մարտիրոսութիւնը:

Ոչ մէկ ուժ չի կրնար զինքը քակել իր այս կապէն: Իր ամբողջ էութիւնը, իր մարմնի ու հոգիի ամէն մէկ բջիջը կը մղէ զինքը դէպի իր նոր ճակատագիրը:

Գ. Բագրատեան այլեւ նոր մարդ մըն է: Իսկական հրաշք մըն է որ կը կատարուի անոր էութեան մէջ: Յեղաշրջում, որպիսին կը հանդիպինք առասպելներու մէջ:

Կը յիշէ՞ք Թրիսթան և Իզոլտի հիւսիսային առասպելը զոր անմահացուցած է Վակաները իր հռչակաւոր երաժշտական տրամով:

Ասպեա Թրիսթան մեծցած է Իզոլտի հետ միասին, նոյն պալատին մէջ:

Իրարմէ բաժնուելէն ժարիներ յետոյ, Թրիսթան կ'ու գայ զայն որպէս հարս տանելու Մարք Թագաւորին:

Թրիսթան և Իզոլտ իրարու հանդէպ ոչ մէկ համակրական զգացում չունին: Աւելին՝ ճանապարհին, առաջատանաւին մէջ իրարու կը թշնամանան, այնքան որ Իզոլտ կը հրամայէ իր սպասարկող հաւատարիմ կնոջ թոյն տալ Թրիսթանին ու իրեն, որպէսզի երկուքն ալ մեռնին: Այդ կինը սակայն — Պրան-

կենան — փոխանակ թոյնի՝ սրուակին կու տայ սիրո՛յ սրուակը, ու թրխածան և իզօլտ կը սիրահարին իրարու յանկարծական ուժեղ բռնկումով մը: Երկուքին մէջ ալ կը զարթնու անծանօթ և անդիմադրելի ուժ մը որ կը մղէ մէկը դէպի միւսը: Իզօլտը թէև կ'ամուսնանայ թագաւորին հետ, սակայն իր սէրը դէպի թրխածան, կը տանի զիրենք դէպի անկում և ի վերջոյ դէպի մահ: Այդ կախարդական հեղուկը ուրեմն յանկարծակի կերպով կը փոխէ երկուքին ալ ճակատագիրը, կը դարձնէ զանոնք նոր մարդեր՝ որոնք բոցավառ բռնկումի մը մէջ կը սպառեն իրենց ամբողջ հոգին ու կեանքը:

Այս առասպելին պատմածը սակայն յաճախ անդի կ'ուսենայ նաև իրականութեան մէջ, փոխելով երբեմն ժողովուրդներու կամ պետութիւններու ճակատագիրը, երբեմն ալ մեծ անհասկանութիւններունը:

Իրական օրինակ մըն ալ յիշեցնելու համար, մտաբերենք Մարիա Ստուարտի ողբերգութիւնը: Սկովաիացի թագուհին, իր ամուսնութենէն — սիրային ամուսնութիւն մը, իր կողմէ ուզուած — հազիւ մէկ ամիս յետոյ կը սիրահարի իր սպարապետին՝ Պոթուէլին: Այս անդիմադրելի ուժը զինք կը մղէ դէպի սպանութիւնը իր ամուսնոյն: Յետոյ նոյն պատճառաւ Մարիա Ստուարտ կը ստիպուի լքել գահը ու իր զաւակը: Ան կը կորսնցնէ ամէն բան ու ի վերջոյ պարտուած՝ իր գլուխը կու թայ էլիսպպետ թագուհիի դահլիճին:

Այս երկու մարդկային ողբերգութիւնները մեզի կը ցուցնեն ուժը հոգեկան զարթնումներու որոնք բացառիկ պայմաններու մէջ ի յայտ կու գան՝ ծրնունդ տալով հոգեկան «հրաւճանք»:

Նոյնանման «հրաւճ» մըն է նաև Գ. Բազրատ-

եանի հոգեկան յեղաշրջումը, որ անուանեցինք ինքնաճանաչում:

Թէև տարբեր բովանդակութեամբ սակայն հոգեկան նոյն երևոյթն է որ կը կրկնուի Գ. Բազրատեանի մէջ:

Բայց ի՞նչն է այս «հրաւճ»ը Գաբրիէլի պարագային: Ի՞նչն է որ իր մէջ զարթներ ու հիմնովին փոխեր էր ամբողջ էութիւնը: Հիմա կարծես տարբեր մարդ ըլլար ան:

Ինք, որ ցարդ երբեք չէր կրցած համակրութիւն մը գոյացնել իր մէջ «արեւելիցի» եղբորը հանդէպ, կը անսնէր թէ ինչքան սխալեր էր ու այժմ սկսեր էր զայն հասկնալ և սիրել:

Գաբրիէլ փոխուեր էր նաև հանդէպ ժիւլիէթին: Թէև երբեք չէր զաղրած իր կիներ սիրելէ ու կը յարգէր զայն. թէև ժիւլիէթի մարմնի ամէն մէկ մասը իրեն ծանօթ էր ու մտերիմ, և սակայն հիմա զայն կը զգար իբրեւ իրմէ դուրս, իրմէ օտար, անհաղորդ մարմին մը:

Բայց Գաբրիէլ իր մէջ նոր մարդը տեսաւ օր մը մանաւանդ, երբ իր զաւակին, Ստեփանին հանդիպեցաւ Մուսա Լերան վրայ:

Այստեղ իր նախահայրերուն հոգին վրայ Գաբրիէլ կարծես աւելի ճանչցաւ իր որդին, աւելի լաւ հասկցաւ զայն:

«Հայր եւ որդի Արեւելի մէջ: Ասի չի բաղդասուիր եւրոպացի ծնողքին ու իրենց զաւակներուն միջեւ հարեւանցի յարաբերութեան հետ: Հայրը տեսնողը՝ հոս Աստուածը տեսած կ'ըլլայ: Որովհետեւ հայրը վերջին անգամն է այն անբնդհաս նախահայրական շղթային, որ մարդիկը Ադամին հետ եւ ասով արարչագործութեան ծագումին հետ կը կապէ: Նոյնպէս զաւակը տեսնողը

Աստուածը տեսած կ'ըլլայ: Որովհետեւ զաւակը ամենեւնի վերջի անգամն է որ մարդիկը կը կապէ վերջին դասասանին, բոլոր իրերու վախճանին եւ փրկագործութեան հետ:»

Ահա քանի մը մօտերիմ զգացումներու, հիմնական յեղաշրջումներ որոնք կը դրսեւորեն ու կ'ապացուցանեն այն «հրաւիր» որ տեղի կ'ունենայ Գարրիէլին մէջ:

Ինչպէ՞ս եղաւ այս հրաշքը: Ուրկէ՞ կու գայ ինչ իմաստ ունի ան:

Արեան ձայնն է որ կը խօսի այժմ Գարրիէլի մէջ, հողի՞ն ձայնը, խղճի զարթոնում, Աստուածային յայտնութիւն, ճակատագրի՞ր:

Ինչ բառ ալ գործածենք սակայն ու ինչպէս ալ փորձենք մեկնել, այս «հրաւիր» հոգեբանական հիմքը կը մնայ նոյնը եւ գիտական իմաստով՝ ճշմարիտ, իրական երևոյթ մըն է որ կը բացատրուի ենթագիտակցութեան տեսութեամբ:

Այսօր գիտութիւնը մեզի կը սորվեցնէ թէ մարդ էակը չի ծնիր առանց հոգեկան ժառանգութեան, այնպէս ինչպէս կը կարծէին 19-րդ դարու associationist հոգեբանները: Այլ ամէն մէկ նորածինի մէջ կան սերմերը բոլոր այն բնազդներուն, մտածելակերպերուն, գործելակերպերուն, ձգտումներուն ու նոյնիսկ չիրականացած իղձերուն զորս անոր նախնիքները սերունդէ սերունդ իրենց հոգիներուն մէջ կրեր ու սնուցեր են:

Այս բոլոր՝ ցեղէն ժառանգուած հոգեկան տարրերը բարդ ու խորունկ արմատներ կը Թարաթեն մարդուն հողիին անծանօթ աշխարհին մէջ, ենթագիտակցութեան մէջ, ուր եւ թագնուած կը մնան առանց որ ենթական որեւէ ձեռով զգայ անոնց գոյու-

թիւնը իրեն մէջ: Անհատին տեսակ մը օրկանական անգիտակից յիշողութիւնը կը կազմեն, որ թաղուած է հողիին մութ խաւերուն մէջ:

Յաճախ սակայն այդ թաղուած ու թաքուն ուժերը ի յայտ կուգան ուղղակի կամ անուղղակի կերպով: Ամբողջ կեանք մը քեզի հետ կ'ապրին անոնք իջեղ ու ոչինչ չես գիտեր անոնց գոյութեան մասին. յանկարծ սակայն պահ մը կու գայ երբ անոնք կը զարթնուն ու մուշք կը գործեն գիտակցութեանդ մէջ: Կը պատահի հրաշքը: Մէջը ամէն բան զլխովայր կը շրջի եւ անսանձելի ուժ մը կը տանի քեզ դէպի նոր ու աւելի ճշմարիտ իրականացումը ինքզինքիդ:

Այդ ուժը այնքան անսանձելի կ'ըլլայ ինչքան այդ տարրերը աւելի հին սերունդներէն կու գան: Այնքան աւելի զօրաւոր պոռթկում մը կ'ունենան ինչքան աւելի խոր թաղուած կը գտնուէին մէջը: Ու այնքան աւելի տարերային ու աւերիչ կ'ըլլան ինչքան անոնցմէ փախչիլ փորձեր էիր կեանքիդ ընթացքին:

Գարրիէլ Բագրատեան, ինքն ալ իր մէջ կը կրէր այդ ժառանգութիւնը: Իր աներևոյթ նախնիքները իրենց մօտումներով ու զգացումներով, իրենց իղձերով ու կամեցողութեամբ անձայն կ'ապրէին իր ենթագիտակցութեան մէջ: Ան իր ամբողջ կեանքի աւելցումներ, 20—25 տարիներ Ֆրանսայի մէջ հեռացեր էր այդ բոլորէն ու զրկեր էր ինքզինքը այդ թաքուն ուժերուն ասպարէզ տալու հնարաւորութենէն: Աւելի ու աւելի խոր թաղեր էր զանոնք, պահ մը կարծելով որ ինք այլևս պատրաստ է՝ կառարեալ, ի ծնէ ֆրանսացիի մը պէս ըլլալու:

Եւ սակայն ճակատագրի մէկ քմահաճ դարձումով ան կ'իյնայ Մուսա Լերան ստորոտը, իր

նախնիքներուն հայրենիքը, ուր՝ պէտք է ենթարկուի իր արենակիցներու բախտին, հայ ժողովուրդի «ժանիփաւոր նակասագրին առաջ՝ նակաս առ նակաս», ինչպէս պիտի ըսէր Աւ. Ահարոնեան:

Ու անա այս զօրաւոր և նոյնքան անսպասելի ցնցումը, մոգական հարուածի մը պէս իր մէջ կը զարթեցնէ իր նախնիքները:

Գ. Բագրատեանի մէջ կ'արթննան իր նախահայրերը ու կը գործեն իր միջոցաւ:

Թրիսթան և Իզօլաի առասպելին մէջ հոգեկան զարթնումը պատճառողը դիւթական ըմպելին է, Գաբրիէլ Բագրատեանի մէջ, այդ մոգական ուժը հայրենի աշխարհի բնութիւնն է և մանաւանդ ազգային-հաւաքական վտանգի գերազոյն մէկ պահը: Կը զարթնու Բագրատեան ընթանիքի վերջին շառաւիղը: Գաբրիէլի մէջ կը ժայթքին բոլոր նախնիքներուն կուտակած ուժերը՝ լափող ու ալրող բոցի մը նման:

Մոր Գաբրիէլ Բագրատեանը այլևս համակ ծրագիր է, համակ կամք է ու անտեղիտալի ուժ:

Տէր Հայկազունին հետ կը կազմակերպեն ամէն բան: Կը գտնէ նաև անհրաժեշտ մարդիկը որոնք մեծապէս օգտակար կ'ըլլան բոլոր աշխատանքներուն և կռիւներուն: Մուսա Լերան ստորոտի եօթ գիւղերու ժողովուրդը՝ չուրջ հինգ հազար հայեր, կ'որոշեն ու կը բարձրանան լեռ, թուրքին չյանձնուելու այլ՝ զիմադրելու անխախտ կամքով:

Տէր Հայկազունը, այս գիւղացի վարդապետը, բարձրադոյն հեղինակութիւնն է, բարոյական ու զրական ղեկավարը բոլորին, իսկ Գաբրիէլ Բագրատեան՝ զինուորական ուժերու ընդհանուր պետը որ պիտի կազմակերպէ ու ղեկավարէ ինքնապաշտպանութիւնը:

Մեր ժողովուրդի հոգեբանութեան տեսակէտէն հետաքրքրական է այն պարագան որ՝ թէև Գաբրիէլ Բագրատեանի ձեռքն է ամբողջ ուժը և ան է ընդհանուր հրամանաւորը, սակայն ժողովուրդին պետը կը մնայ Տէր Հայկազուն: Իսկ Բագրատեան ենթակայ է ոչ միայն Տէր Հայկազունին, այլ նաև ժողովուրդի և կռուողներու ներկայացուցիչներէ կազմուած խորհուրդին ուր կ'առնուին բոլոր կարեւոր որոշումները:

Ուրեմն նոյնիսկ այսպիսի բացառիկ պահու մը երբ աւելի քան երեք խօսքի ատեն չէ ու աւելի

քան երբեք մէկ կամքի առաջնորդութեան անհրա-
ժեշտութիւնը կայ, հայ ժողովուրդը կը մերժէ ինք-
զինքը վստահիլ մէկ մարդու և կ'ուզէ մաս առնել այն
բոլոր որոշումներուն՝ որոնցմով պիտի առաջնորդուի
իր կեանքը: Այստեղ ալ ահա կը հանդիպինք հայուն
անհատապաշտութեան: Ու Բագրատեան աւելի լաւ
կը յաջողի այս ձեւով քան պիտի յաջողէր այլ կերպ:
Որովհետեւ մենատիրութիւն չհաստատելով՝ աւելի կը
չանի ժողովուրդի վստահութիւնը. աղատօրէն, կա-
մովին աւելի հլու նպատակ կը դառնայ Հայը: Ամէն
ատեն երբ Մուսա Լերան վրայ դժգոհութիւն մը ծայր
կու տայ — նախանձողներու և էնտրիկաններու կողմէ
հրահրուած — և մարդիկ կը սկսին անվստահութիւն
ցոյց տալ և դժգոհիլ այս «Քրէնկէն», Գարրիէլ Բագ-
րատեան և Տէր Հայկազուն կը յիշեցնեն այդ մար-
դոց որ իրենք ազաւ են իրենց ուզած ճամբան բռ-
նելու ու հեռանալու իրենցմէ:

Եւ այս ձեւի վերաբերմունքի զարնուելով, այդ
դժգոհները կը դառնան կրկին հնազանդ և կարդա-
պահ. կը հպատակին պետերուն և օրէնքներուն, ի-
րենց ազաւ կամքով:

Տէր Հայկազուն հայ գիւղացի հոգեւորականի զար-
մանալի տիպար մըն է: Մտաւոր բացառիկ կարողու-
թիւններ չունի ան. արաքուստ՝ սովորական հաւա-
տացող մը: Խիստ արտաքինով, եռանդուն սակայն
հանդարտ ու քիչ մըն ալ ճակատագրաւաչաւ: Առաջին
ակնարկին բնաւ կարելի չէ հաւատալ որ այս խոնարհ
ու օրինապահ հովիւը կրնայ դառնալ այն ըմբոսը որ
ժողովուրդին գլուխը անցած կը կռուի պետութեան
դէմ: Տէր Հայկազուն իր բոլոր իսկական զգացումնե-
րը ու մտքերը պահած է ու արեւլքցիի յատուկ խո-
րամանկութիւնը ունի ինքզինքը ծածկելու, հարկ ե-

ղած առնել: Եւ սակայն այս մարդը որ գիտէ լուել
հանդուրժել ամէն ինչի, որ համբերութեան մէջ կը
տեսնէ գերազոյն իմաստութիւնը, այժմ երբ բաժա-
կը լեցած ու սկսած է յորդիլ, կը փոխէ իր կերպա-
րանքը՝ կը դառնայ վճռական և յանդուգն: Ան ա-
ւելի քան որեւէ մէկը գիտէ ըլլալիքը, անսահման
փորձառութիւնը ունի հայկական գործերուն, կը
ճանչնայ իր շրջապառը. ամբողջ էութեամբ նուիր-
ուած է իր ժողովուրդին ու նոյնացած անոր ճակա-
տագրին հետ:

Յրանց Վերֆէլի վէպին ամէնէն լրիւ և կառար-
եալ հայը Տէր Հայկազունն է:

Ոչ միայն որպէս հայ, այլ որպէս մարդ ալ, ան
ամէնէն կառարեալ, ամէնէն ինքն իր մէջ նեղաշնակ
տիպարն է: Իր մէջ ոչինչ կայ անընական, արտասովոր
կամ հակասական:

Իր պայծառատեսութեամբ, իր զգաստութեամբ,
իր չափաւոր ոգեւորութեամբ և իր կամքի գործերով
ան կը հանդիսանայ մեզի որպէս հաւասարառակչի ու
մարդու մը տիպարը:

Թէ և արաքուստ պարզ սակայն իրականին մէջ
Տէր Հայկազուն վէպին ամէնէն բարդ տիպարն է: Ա-
մէնէն բարդ հոգին ունի և սակայն միաժամանակ
ամէնէն միակտուրն է ու ամէնէն ներդաշնակը: Իր
բարդութեան մէջ ամէնէն աւելի միաւորութիւնը
ունի: Ասորը համար է որ շատ դժուար է Տէր Հայ-
կազունին հոգին վերլուծելը:

Ան հարազատ հայկական տիպար մըն է որուն
նմանը կարելի չէ գտնել ուրիշ ժողովուրդի մը մէջ: Տէր
Հայկազուն արդիւնքն է հայ ժողովուրդի դարաւոր
փորձառութեան, դարաւոր զրկանքներուն ու հալա-
ծանքներուն, դարաւոր խուլ ինքնապաշտպանութեան

նախնիքներուն հայրենիքը, ուր՝ պէտք է ենթարկուի իր արենակիցներու բախտին. հայ ժողովուրդի «ծանիխաւոր նակասագրին առաջ՝ նակաս առ նակաս», ինչպէս պիտի ըսէր Աւ. Ահարոնեան:

Ու անա այս դօրաւոր և նոյնքան անսպասելի ցնցումը, մոգական հարուածի մը պէս իր մէջ կը զարթեցնէ իր նախնիքները:

Գ. Բագրատեանի մէջ կ'արթննան իր նախահայրերը ու կը գործեն իր միջոցաւ:

Թրիսթան և Իզօլաի առասպելին մէջ հոգեկան զարթնումը պատճառողը դիւթական ըմպելին է. Գաբրիէլ Բագրատեանի մէջ, այդ մոգական ուժը հայրենի աշխարհի բնութիւնն է և մանաւանդ ազգային-հաւաքական վտանգի գերագոյն մէկ պահը: Կը զարթնու Բագրատեան ընթանիքի վերջին շառաւիղը: Գաբրիէլի մէջ կը ժայթքին բոլոր նախնիքներուն կուտակած ուժերը՝ լափող ու ալրող բոցի մը նման:

Մոր Գաբրիէլ Բագրատեանը այլևս համակ ծրագիր է, համակ կամք է ու անտեղիտալի ուժ:

Տէր Հայկազունին հետ կը կազմակերպեն ամէն բան: Կը գտնէ նաև անհրաժեշտ մարդիկը որոնք մեծապէս օգտակար կ'ըլլան բոլոր աշխատանքներուն և կռիւներուն: Մուսա Լերան ստորոտի եօթ գիւղերու ժողովուրդը՝ չուրջ հինգ հազար հայեր, կ'որոշեն ու կը բարձրանան լեռ, թուրքին չյանձնուելու այլ՝ դիմադրելու անխախտ կամքով:

Տէր Հայկազունը, այս գիւղացի վարդապետը, բարձրադոյն հեղինակութիւնն է, բարոյական ու զրական ղեկավարը բոլորին, իսկ Գաբրիէլ Բագրատեան՝ զինուորական ուժերու ընդհանուր պետը որ պիտի կազմակերպէ ու ղեկավարէ ինքնապաշտպանութիւնը:

Մեր ժողովուրդի հոգեբանութեան տեսակէտէն հետաքրքրական է այն պարագան որ՝ թէև Գաբրիէլ Բագրատեանի ձեռքն է ամբողջ ուժը և ան է ընդհանուր հրամանաւարը, սակայն ժողովուրդին պետը կը մնայ Տէր Հայկազունը: Իսկ Բագրատեան ենթակայ է ոչ միայն Տէր Հայկազունին, այլ նաև ժողովուրդի և կռուողներու ներկայացուցիչներէ կազմուած խորհուրդին ուր կ'առնուին բոլոր կարեւոր որոշումները:

Ուրեմն նոյնիսկ այսպիսի բացառիկ պահու մը երբ աւելի քան երեք խօսքի ատեն չէ ու աւելի

քան երեք մէկ կամքի առաջնորդութեան անհրաժեշտութիւնը կայ, հայ ժողովուրդը կը մերժէ ինքզինքը վստահիլ մէկ մարդու և կ'ուզէ մաս առնել այն բոլոր որոշումներուն՝ որոնցմով պիտի առաջնորդուի իր կեանքը: Այստեղ ալ ահա կը հանդիպինք հայուն անհատապաշտութեան: Ու Բագրատեան աւելի լաւ կը յաջողի այս ձեւով քան պիտի յաջողէր այլ կերպ: Որովհետեւ մենատիրութիւն չհաստատելով՝ աւելի կը շահի ժողովուրդի վստահութիւնը. աղատօրէն, կամովին աւելի հլու նպատակ կը դառնայ Հայը: Ամէն ատեն երբ Մուսա Լերան վրայ դժգոհութիւն մը ծայր կու տայ — նախանձողներու և էնտրիկաններու կողմէ հրահրուած — և մարդիկ կը սկսին անվստահութիւն ցոյց տալ և դժգոհիլ այս «ֆրէնկէն, Գաբրիէլ Բագրատեան և Տէր Հայկազուն կը յիշեցնեն այդ մարդոց որ իրենք ազաւ են իրենց ուզած ճամբան ընդնելու ու հեռանալու իրենցմէ:

Եւ այս ձեւի վերաբերմունքի զարնուելով, այդ դժգոհները կը դառնան կրկին հնազանդ և կարգապահ. կը հպատակին պետերուն և օրէնքներուն, իրենց ազաւ կամքով:

Տէր Հայկազուն հայ գիւղացի հոգեւորականի զարմանալի տիպար մըն է: Մտաւոր բացառիկ կարողութիւններ չունի ան. արաքուստ՝ սովորական հաւատացող մը: Խիստ արտաքինով, եռանդուն սակայն հանդարտ ու քիչ մըն ալ ճակատագրապաշտ: Սոսիալական արկիւն ընաւ կարելի չէ հաւատալ որ այս խոնարհ ու օրինապահ հովիւը կրնայ դառնալ այն ըմբոսը որ ժողովուրդին գլուխը անցած կը կռուի պետութեան դէմ: Տէր Հայկազուն իր բոլոր իսկական զգացումները ու մտքերը պահած է ու արեւլքցիի յառուկ խորամանկութիւնը ունի ինքզինքը ծածկելու, հարկ ե-

ղած ատենը: Եւ սակայն այս մարդը որ գիտէ լուր, հանդուրժել ամէն ինչի, որ համբերութեան մէջ կը տեսնէ գերագոյն իմաստութիւնը, այժմ երբ բաժակը լեցած ու սկսած է յորդիլ, կը փոխէ իր կերպարանքը՝ կը դառնայ վճռական և յանդուգն: Ան աւելի քան որեւէ մէկը գիտէ ըլլալիքը, անսահման փորձառութիւնը ունի հայկական գործերուն, կը ճանչնայ իր շրջապաւը. ամբողջ էութեամբ նուիրուած է իր ժողովուրդին ու նոյնացած անոր ճակատագրին հետ:

Պրանց վերֆէլի վէպին ամէնէն լրիւ և կառարեալ հայը Տէր Հայկազունն է:

Ոչ միայն որպէս հայ, այլ որպէս մարդ ալ, ան ամէնէն կառարեալ, ամէնէն ինքն իր մէջ նեղաշնակ տիպարն է: Իր մէջ ոչինչ կայ անրնական, արաքուստի կամ հակասական:

Իր պայծառատեսութեամբ, իր զգաստութեամբ, իր չափաւոր ոգեւորութեամբ և իր կամքի գործերով ան կը հանդիսանայ մեզի ողբէս հաւասարառակչի մարդու մը տիպարը:

Թէ և արաքուստ պարզ սակայն իրականին մէջ Տէր Հայկազուն վէպին ամէնէն բարդ տիպարն է: Ամէնէն բարդ հոգին ունի և սակայն միաժամանակ ամէնէն միակտուրն է ու ամէնէն ներդաշնակը: Իր բարդութեան մէջ ամէնէն աւելի միաւորութիւնը ունի: Ասորը համար է որ շատ դժուար է Տէր Հայկազունին հոգին վերլուծելը:

Ան հարազատ հայկական տիպար մըն է որուն նմանը կարելի չէ գտնել ուրիշ ժողովուրդի մը մէջ: Տէր Հայկազուն արդիւնքն է հայ ժողովուրդի դարաւոր փորձառութեան, դարաւոր զրկանքներուն ու հալածանքներուն, դարաւոր խուլ ինքնապաշտպանութեան

պայքարներուն: Ան միաժամանակ հոգեւոր հաւատացեալ հովիւ է, ժողովուրդի նրբամիտ ու խորամանկ ղեկավար և անվախ հայդուկ:

Տէր Հայկազունը կը ճանչնայ իր ժողովուրդին թերութիւնները և յատկութիւնները, միջեւ վերջին մանրամասնութիւնները և զիւն պարսաւել և նոյն իսկ խիստ պատժել առաջինները ու հրահրել և քաջաւերել յատկութիւնները:

Մուսա Լերան վրայ տեղաւորման առիթով վէպին հեղինակը ի յայտ կը բերէ մանաւանդ հայուն աւանդապաշտութիւնը: Աւանդապաշտ է մանաւանդ Տէր Հայկազունը: Միասին վեր կը բերէ եկեղեցւոյ բոլոր սուրբ գիրքերը և առարկաները, վերը եկեղեցի շինելու համար: Միասին կ'առնէ ափ մը հող գերեզմանէն, որպէսզի վերը մեռնողները նոյն հողին մէջ թաղուին: Նոյնպէս, որպէսզի ժողովուրդին բնականոն կեանքի զգացումը ներշնչէ, կը կարգադրէ որ առաջին օրն իսկ ամէն ընտանիք հարիսայ պատրաստէ:

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ Վերջէլ հարիսայի պատրաստութիւնը:

«Հերիսա կը կոչուի Հայոց մէկ ազգային կերակուր անյիւստակ ժամանակներէ ի վեր: Սերունդներու յիշողութենէն ծլած ծաղկած ամէն հին բանի պէս՝ այս կերակուր իր եւ պատրաստութիւնն ալ կրօնական և հանդիսական շունչով մը պարուրուած է: Այս իսկ էր պատճառը որ հերիսա—սօնի մը պարզ յիւստակութիւնը անգամ վստահութիւն տարածեց յուսանաս ժողովուրդին մէջ: Արդ, այս կերակուր, մարդկային խոհանոցին բոլոր միւս փոփոխութիւններուն նման, զանազան պարզ մասերէ կը բաղկանայ—գառնուկի միսի կտրոնք, նարպ, յօշուած կոնիկներ եւ կորկոս, ամենք իրար խառ-

նուած: Բայց կարեւորը նիւքը չէր, այլ այն քէ հերիսան սօնական կերակուր մըն էր որ կը պատրաստուէր կալի հունձֆի շաբաթներուն, Սեպտեմբերէն մինչեւ Վարդավառ: Հերիսային հանոյքը ո՛չ միայն ուտելուն մէջ էր, այլ, եւ աւելի, երկար տեւող պատրաստութեան արարողութեան մէջ: Ամբողջ գիշեր քոնիքին մէջ չափաւոր կրակի մը վրայ պիտի բռնուէր, եւ եփ պիտի գար կամաց կամաց: Առաւօտուն ջուրը արդէն շոգիացած էր պտուկին մէջ եւ կը մնար միայն ամուր մը իրար եկած զանգուած մը: Երիտասարդութեան հանոյքը սակայն հիմա կը սկսէր: Տունին տղաքը եւ աղջնակները սովորական ժամէն շատ առաջ կ'արթննան կ'ելլեն հերիսա զարմելու քնդոցով, որ տարին տասներկու ամիս հոն անկիւնը պահուած է, զանգուածը պէտք է շատ աղուոր ծեծուի, ինչպէս ուրիշ երկիրներու մէջ կ'ըլլայ չորցուած ձողաձուկին համար: Այս ամէնը փոքր եւ տնայն մասն էր միայն աւանդական եւ համբաւեալ զուարճութիւններուն, որոնք կապ ունին հերիսայի սօնին հետ:»

Տէր Հայկազուն որ «գործնական մարդ եւ միանգամայն հոգեբան» մըն էր, հերիսայի միջոցաւ ժողովուրդին տուաւ այն զգացումը թէ «մեր տունն ենք:»

Երբ խնդիր դրուեցաւ թէ՛ ինչպէ՞ս պիտի բնակի ժողովուրդը Լերան վրայ, Գ. Բագրատեան որ աւելի վերացական մարդ էր, կ'ուզէր ժողովուրդը զանազան մասերու բաժնել ու ըստ այնմ տեղաւորել զանոնք, որպէսզի կեանքը դառնայ աւելի «սիւսեմաբիւք»: Տէր Հայկազուն սակայն կը հակառակի և կ'որոշէ որ ամէն ընտանիք տեղաւորուի այնպէս ինչպէս վարն էր, առանց իրարմէ բաժնուելու, յարգելով ամէն մէկու նախասիրութիւնները: Տէր Հայկազուն զիւն որ հայը անհասպապ է ու պէտք է յարգել զայն: Թէ և ծայրայեղութիւններ ալ տեղի կ'ունենան

որոնք կը ցուցնեն ոչ միայն հայուն անհաճապաշտութիւնը, այլ նաեւ եսասիրութիւնը ու հաւաքական շահերուն համար անհատական զոհողութիւն ընելու անընդունակութիւնը: Մոլեթար Բիպուսեանը օրինակ որ ամէնէն հարուստն է և ամենաշատ ոչխարներ ունեցողը, մինչև վերջ կը հակառակի և դժգոհ կը մնայ հաւաքական անտեսութեան դէմ, որ անշուշտ միակ յարմար և հնարաւոր ձևն էր թուեալ պայմաններուն մէջ:

Կեանքը կը սկսի Մուսա Լերան վրայ ու կը տեւէ քառասուն օր: Այս առթանելի օրերու ընթացքին հայ մարտիկները քանի մը անգամ կռիւներ կը մղեն, որոնց ընթացքին ի յայտ կու գան հերոսական բազմաթիւ գործեր: Կարելի է ըսել թէ ամէն մէկը կ'ընէ անսպասելին և անիմայնալին:

Զմայելի հոգիի և ամուր անհատականութեան ձէր հայ երիտասարդներ են Աւագեան և Թովմաեան, Ժիր, Խելացի ու ժողովուրդին նուիրուած՝ միշտ պատրաստ առանց դանդաթի և հպարտութեամբ որեւէ ծանր և վատնգաւոր գործ ստանձնելու:

Հայ աղջկայ բացառիկ և միաժամանակ այնքան հայկական, աղամանդեայ տիպար մըն է Զէյթունցի Խկունհին:

Բայց կարելի չէ չհիշատել ծերունի բժիշկ Պեթրոս Այթունիի վրայ որ իր ծանր պարտականութեան վրայ է մինչև վերջին պահը իր կնոջ Մայրիկ Անթառամի հետ:

Անշուշտ սակայն ամէնէն քաջը ու հերոսի խառնուածքովը՝ Չառուշ Նուրհանն է, որ բոլոր կռիւներուն մէջ առաջին կռուողն է և որուն երբեք թշնամիին գնդակը չի դպչիր: Ան միշտ ուրախ է, երբեք յոգնած ու պատրաստ առիւծի մը պէս նեղուելու թշնամիին դէմ: Սյդ պատճառաւ Մուսա Լերան խոր-

հուրդը պաշտօնագէտ «Էլլեոն» տիտղոսը կու տայ իրեն, այսինքն «առիւծը»:

Պակաս չեն սակայն բացասական տիպարները: Սխալ պիտի ըլլար եթէ Վերֆէլ միայն հայուն լաւ կողմերը տար. մեծ արուեստագէտ մը երբեք չի կրնար մարդկային բնութեան մէջ միայն հրեշտակներ տեսնել:

Հայուն կամ հայոց մէջ, անշուշտ որ բացասական գիծեր կան, բնաւորութեան հիւանդագին մղումներ, որոնք չէին կրնար ի յայտ չգալ Վերֆէլի վէպին մէջ, քանի որ հեղինակին նպատակն է հայ ժողովուրդը ներկայացնել այնպէս՝ ինչպէս ան կայ իրականութեան մէջ:

Թերութիւնները պահելով, ծածկելով երբեք չեն կորսուիր: Այնպէս որ նաեւ բարոյական թեստէտէն աւելի դաստիարակչական է զանոնք լոյս աշխարհ բերել ու մերկացնել արեւուն դէմ: Այսպէսով աւելի շուտ կրնանք ազատիլ անոնցմէ: Կամ աւելի ճիշտ և անկեղծ խօսելու համար ըսենք թէ՝ լաւ ճանչնալով մեր թերութիւնները կրնանք անոնց դրական գործածութիւն մը տալ: Որովհետեւ դժուար թէ կարելի ըլլայ արմատացած թերութենէ մը ազատիլ: Անոր ուղղութիւնը և գործածութիւնը՝ սակայն կարելի է փոխել: Բազմաթիւ բնաւորութեան և բնազդային բացասական ըսուած գծեր կամ մղումներ կան որոնց կարելի է դրական գործածութիւն տալ:

Ահա թէ ինչո՞ւ բնաւ պէտք չէ վախճանք որ Վերֆէլ այսքան փայլուն յատկութիւններու և մեծ քաջագործութիւններու մթնոլորտին մէջ մուծած է այնքան աղաթաւ և զգուշի արարքներ ու այնքան հոգեկան անկումներ:

Վէպին բացասական տիպարներէն ամէնէն հե-

որոնք կը ցուցնեն ոչ միայն հայուն անհաճապաշտութիւնը, այլ նաեւ եսասիրութիւնը ու հաւաքական շահերուն համար անհատական զոհողութիւն ընելու անընդունակութիւնը: Մոլիթար Բիպուսեանը օրինակ որ ամէնէն հարուստն է և ամենաշատ ոչխարներ ունեցողը, մինչև վերջ կը հակառակի և դժգոհ կը մնայ հաւաքական տնտեսութեան դէմ, որ անշուշտ միակ յարմար և հնարաւոր ձևն էր Թուսա Լերան քաղաքին մէջ:

Կեանքը կը սկսի Մուսա Լերան վրայ ու կը տեւէ քառասուն օր: Այս ամսանիւի օրերու ընթացքին հայ մարտիկները քանի մը անգամ կռիւներ կը մղեն, որոնց ընթացքին ի յայտ կու գան հերոսական բազմաթիւ գործեր: Կարելի է ըսել թէ ամէն մէկը կ'ընէ անսպասելի և անիմանալի:

Զմայլելի հոգիի և ամուր անհատականութեան տէր հայ երիտասարդներ են Աւագեան և Թովմասեան, Ժիր, խելացի ու ժողովուրդին նուիրուած՝ միշտ պատասաւ անոնց գանգաւի և հպարտութեամբ որեւէ ծանր և վտանգաւոր գործ ստանձնելու:

Հայ աղջկայ բացառիկ և միաժամանակ այնքան հայկական, աղամանդեայ տիպար մըն է Զէյթունցի Իսկուհին:

Բայց կարելի չէ չհիշատել ծերունի բժիշկ Պեթրոս Ալթունիի վրայ որ իր ծանր պարտականութեան վրայ է մինչև վերջին պահը իր կնոջ Մայրիկ Անթուսի հետ:

Անշուշտ սակայն ամէնէն քաջը ու հերոսի խառնուածքովը՝ Չաւուշ Նուրհանն է, որ բոլոր կռիւներուն մէջ առաջին կռուողն է և որուն երբեք թշնամիին գնդակը չի դպչիր: Ան միշտ ուրախ է, երբեք յոգնած ու պատրաստ առիւծի մը պէս նետուելու թշնամիին դէմ: Այդ պատճառաւ Մուսա Լերան խոր-

հուրդը պաշտօնագէտ «Էլլեոն» տիտղոսը կու տայ իրեն, այսինքն «առիւծը»:

Պակաս չեն սակայն բացասական տիպարները: Սխալ պիտի ըլլար եթէ Վերֆէլ միայն հայուն լաւ կողմերը տար. մեծ արուեստագէտ մը երբեք չի կրնար մարդկային բնութեան մէջ միայն հրեշտակներ տեսնել:

Հայուն կամ հայոց մէջ, անշուշտ որ բացասական գիծեր կան. բնաւորութեան հիւանդագին մղուածներ, որոնք չէին կրնար ի յայտ չգալ Վերֆէլի վէպին մէջ, քանի որ հեղինակին նպատակն է հայ ժողովուրդը ներկայացնել այնպէս՝ ինչպէս ան կայ իրականութեան մէջ:

Թերութիւնները պահելով, ծածկելով երբեք չեն կորսուիր: Այնպէս որ նաեւ բարոյական անսակցեան աւելի դաստիարակչական է զանոնք լոյս աշխարհ բերել ու մերկացնել արեւուն դէմ: Այսպէսով աւելի շուտ կրնանք ազատիլ անոնցմէ: Կամ աւելի ճիշտ և անկեղծ խօսելու համար ըսենք թէ՝ լաւ ճանչնալով մեր թերութիւնները կրնանք անոնց զրական գործածութիւն մը տալ: Որովհետեւ դժուար թէ կարելի ըլլայ արմատացած թերութեան մը ազատիլ: Անոր ուղղութիւնը և գործածութիւնը սակայն կարելի է փոխել: Բազմաթիւ բնաւորութեան և բնազդային բացասական ըսուած գծեր կամ մղումներ կան որոնց կարելի է զրական գործածութիւն տալ:

Ահա թէ ինչո՞ւ բնաւ պէտք չէ վախճանք որ Վերֆէլ այսքան փայլուն յատկութիւններու և մեծ քաջագործութիւններու մթնոլորտին մէջ մուծած է այնքան աղոթաւ և զգուշիւ արարքներ ու այնքան հոգեկան անկումներ:

Վէպին բացասական տիպարներէն ամէնէն հե-

առաջընթացները մանաւանդ վարժապետ Հրանդ Ոսկանեանն է և Սարգիս Կիլիկեանը:

Հրանդ Ոսկանեան՝ մեծխօսիկ, պոռոտախօս և ինքզինքին հիացումը ունեցող կիսամտաւորական մըն է: Միաժամանակ նախանձող ու վախկոտ հոգի մը՝ որուն զէնքերն են բամբասանքը և էնթրիկը: Չի կրնար հանդուրժել որ ուրիշներ գործի առաջին գծին վրայ ըլլան ու ինք մնայ աննշմար: Մանաւանդ սրտին կը դնէ երբ Փրանսուհի Ժիլլիէթի համար ալ կը մնայ աննշմար: Թէ և դրական գործ մը կատարելու անընդունակ, սակայն ժողովներու մէջ գիտէ քննադատել, մեքերը պղծորել և ամբողջաբարական և նենգ ձեւերով կը փորձէ ցելս նետել ուրիշներուն վրայ: Ամէն մէկ ղեկավարութիւն կամ ղեկավարութիւն որոնք այդ պայմաններուն մէջ անշուշտ անխուսափելի են, Ոսկանեան կը փորձէ գործածել օրուան դեկավարներուն դէմ, զանոնք յանցաւոր հանելու միտումով:

Ոսկանեան այն հայն է որ կ'ուզէ եղածը քանդել, առանց տեղը բան մը չինել գիտնալու:

Ու դարհուրելին այն է որ այդ նենգ Ոսկանեանը կը դաւէ Գ. Բագրատեանի և Տէր Հայկազունի դէմ որոնք ամբողջ հոգիով ու մարմնով նուիրուած են ժողովուրդի կեանքին կազմակերպութեան և պաշտպանութեան:

Օրինակ երբ եռեսուներորդ օրը մուխտարներու անփութութեան պատճառով, մնացած ոչխարները թուրքերուն ձեռքը կ'իյնան ու ժողովուրդը կը մնայ առանց մտի, Տէր Հայկազուն ժողովի կը հրաւրէ խորհուրդը, պարսաւելով մուխտարներու արարքը՝ անոնց անհոգութիւնը և անփութութիւնը: Այս առիթը օգտագործելով, Ոսկանեան վիճաբանութեանց այնպի-

սի ընթացք մը կը պարտադրէ որ խորհուրդի մէջ կը սկսի ղեկորութիւն մը ծայր տալ Գ. Բագրատեանի հանդէպ:

Չայներ կը լսուին թէ՛ անօթի պիտի մեռնին այժմ ու ասոր պատճառը Բագրատեանն է որ ինքնապաշտպանութիւնը ծրագրեց: Հարուստ մուխտարներէն ոմանք կը սկսին զղջալ որ թուրքին հետ լեզու չգտան ու այսպէսով կառավարութեան վրէժը հրաւիրեցին իրենց վրայ:

Չեն պակսիր նաեւ այնպիսիներ որոնք ղրդուած Ոսկանեանէ դիտել կու տան բացառիկ դիւրութիւնները որոնց մէջ կ'ապրի Փրանսուհին, Բագրատեանի կինը: Ոսկանեան և բամբասող կիներ կը տարածեն չղուկը որ իբր թէ Ժիլլիէթի բնակած տաղաւարին մէջ մեծ քանակութեամբ ընտիր ուտեստեղէններ կան, եւայլն:

Ժողովին մէջ բացի Ոսկանեանի զգուշիկ կեցուածքէն ի յայտ կու գայ նաեւ հայուն դիւրահաւանութիւնը և հակումը՝ գոհնիկ կասկածներ սնուցանելու իր մէջ:

Տէր Հայկազունն է սակայն որ ղրդութիւնը փրկելի գիտէ. ան առիւծի պէս կը նեւուրի այդ վիճաբանութեան մէջ և կարող ու խիստ քանի՜մը խօսքէ յետոյ կը վերահաստատէ կարգապահութիւնը, խորհուրդէն ընդմիջտ վտարելով էնտրիկան վարժապետը Հրանդ Ոսկանեանը:

Այս վտարումէն յետոյ Ոսկանեան այլեւս վրձնական թշնամին է և Տէր Հայկազունին և Բագրատեանին: Այս նպատակաւ կը մօտենայ միւս անկարգապահին՝ Սարգիս Կիլիկեանին, որուն հետ կը կազմակերպէ այն խայտառակ և ամարդի ելոյթը որուն կարծես մարդ ղեկավար թէ կրնայ հաւատալ:

Սարգիս Կիլիկեանը շատ աւելի բարդ և հետաքրքրական տիպար մըն է ու կ'արժէ անոր վրայ քիչ մը աւելի կանգ առնել: Եւ այնքան հետաքրքրական է ինչքան անոր բացասական կողմերը աւելի հայկական ձև ունին քան Ոսկանեանի պարագային որ աւելի մարդկային բացասական տիպ մըն է:

Նախ որ Ս. Կիլիկեան իր անցեալով որք մըն է որուն աչքերուն առջեւ յօշոթուած է իր ծնողքը, և ինքը թուրքին եաթաղանէն ազատած է շնորհիւ այն բանին որ սպանուած մայրը իր վրայ ինկած է ու վախէն անոր փէշերուն թակ պահուած մնացած է մինչև վտանգին հեռանալը:

Դուրս գալով մօրը դիակին տակէն, փախած է գիւղէն և երկար թափառելով անցած է Կովկաս ուր ապրած է իր պառանկութիւնը ու երիտասարդութիւնը, առանց իրեն համար դիրք մը չի ներու: Միշտ մնացած է անընկերային ու անհրապոյր մարդ մը. միշտ դժգոհ վախալոցի հոգեբանութեամբ: Կովկասի մէջ առիթներ ունեցած է բանտն ալ պառկելու:

Պառարկայ մը սկսելով զինք տարած են զինուոր, սակայն ինք փախած ու եկած է հոս «Մուսա Լեռ» թաղնուելու:

Ահա այս դասալիք Սարգիս Կիլիկեանն է որ ուրիշ դասալիքներու հետ միասին կը մտնէ Մուսա Լեռան համայնքին մէջ, կուռելու համար թուրքին դէմ: Նշանակալից է որ Կիլիկեան առաջին օրէն աչքի կը զարնէ կարգ մը քաջագործութիւններով: Նոյն իսկ թրքական մեծ յարձակումի մը ընթացքին իր հնարամտութեամբ ու քաջութեամբ կուռի ճակատներէն մէկը կը փրկէ, աննախընթաց կորուստ պառճառելով թշնամիին: Ասոր վրայ Բագրատեան զինքը հրամանատար կը կարգէ ու իրեն կը յանձնէ ճակատներէն մին:

Կիլիկեանի հոգին սակայն մուծ և անհասկնալի կողմեր ունի, ընդունակ ըլլալով անակնկալ վարուելակերպերու: Եւ դրական և բացասական իմաստով: Ամէն բանէ վեր սակայն Կիլիկեան անկարգապահ մըն է, այսինքն իր գործերուն մէջ քմահաճոյքով առաջնորդուող մը: Որովհետեւ ահա այդ առաջին քաջագործութեան կը յաջորդէ անակնկալ մը՝ յայտնապէս դիտումնաւոր կերպով չի պաշտպաներ իրեն յանձնուած ճակատը՝ արգիլելով զինուորները կուռելէ: Թէև այս արարքը ճակատագրական չըլլար ընդհանուր պաշտպանութեան համար — որովհետեւ երկրորդ գիծը կը կուռի ու կը փրկէ դրութիւնը — սակայն բաղմամբիւ հայ կուռողներու կեանքը կ'արժէ:

Սարգիս Կիլիկեան ինչո՞ւ կ'ընէ այս բանը: Յայտնի չէ և ոչ ալ բացատրելի: Ինք ալ չի գիտեր:

Գ. Բագրատեան սակայն չի կրնար անպատիժ թողուլ զայն: Պառիժը մեղմ է՝ քանի մը օրուան շղթայակալ բանտարկութիւն:

Այս բանտարկութենէն ազատելէն յետոյ սակայն այլևս կրնաք երեւակայել Կիլիկեանի ոխը հանդէպ Բագրատեանին և բոլորին: Փոխանակ ընդունելու իր սխալը ու իր մեղքը բանտարկութիւնով քաւած ըլլալու գիտակցութիւնը ունենալու, և կամ թուրքին դէմ կուռելով ու զոհուելով ապացուցանելու իր հայրենասիրութիւնը, Կիլիկեան ընդհակառակը այժմ դարձած է անիշխանական մը որ պառարկու է ամէն բան ընելու առանց որեւէ խղճի խայթի:

Ս. Կիլիկեան անկարգապահ և անկարգապահ հոգի ունեցող հայուն տիպարն է որ կրնայ հաւատարմապէս ըլլալ և հերոս և դաւաճան:

Խառնուածքով հերոս մըն է ան, որ սակայն իր կեանքի պայմաններու բերումով, հոգիին մէջ արմատ

նեռած ու քարածուած են թուէնաւոր բոյսերը յուսալքութեան, դառնութեան, անհաւատութեան, մարդաեցութեան և անիշխանութեան:

Ս. Կիլիկեան անճակառար հայն է որ հակառակ իր բնածին ընդունակութիւններուն և ցեղային բարի ուժերուն, չի գիտեր զանոնք իր կեանքին մէջ բարձր նպատակի մը համար կազմակերպել ու անոր ծառայեցնել:

Ս. Կիլիկեան ուրեմն, որ պահ մը հերոս էր, այժմ ահա Մուսա Լերան վրայ կը դառնայ հաւաքական կեանքէն վտարուած մը:

Ու այստեղ, Հրանդ Ոսկանեանը իր զաւաղիր ձեռքը կու տայ Ս. Կիլիկեանին. ան այլևս միայն չարիք կրնայ հասցնել այս յուսահատ ու մահուան մօտեցող ժողովուրդին:

Դէպք մը ևս կու գայ զէնք դառնալու չարագործներուն ձեռքը:

Մուսա Լերան վրայ սկիզբէն ի վեր կը գտնուէր Յոյն մը՝ Մարիս, որ բարեկամացած էր Բագրատեան ընտանիքին և մանաւանդ ժիւլիէթին:

Այդ տաժանելի և յուսահատ օրերուն, երբ Գարիէլ այնքան զքաղած էր ու յաճախ օրերով չէր կըրնար գալ իր կինը տեսնելու, ժիւլիէթ իր ժամանակը կ'անցնէր Մարիսի հետ: Ժիւլիէթ անշուշտ իսկական ֆրանսուհի մըն էր և բնական է որ այս օտարին հանդէպ իր վարուելակերպով ու վերաբերումով, բնաւ չէր հասկցուէր իր շուրջիններէն: Թէև՝ ժիւլիէթ երբեք անհաւատարիմ կին մը չէր եղած ու իր ամուսինը կը սիրէր անկեղծ ու խոր սէրով մը: Եւ այդ էր պատճառը որ ինք եկաւ Մուսա Լեռ իր ամուսնոյն կողքին մեռնելու, հակառակ որ իբրեւ ֆրանսուհի հնարաւորութիւնը ունէր փրկուելու:

Ժողովուրդը սակայն այս բոլորը կ'անտեսէ. խորհրդաւոր, կասկածոտ ու խորամանկ աչքեր կը հետեին ժիւլիէթին ու Մարիսին: Ծայր կու տայ բամբասանք: Հայ կիներն ու պառաւները ի տես այս «Ֆրանսուհիին» կեանքին, կը գայթակղին ու դժգոհութեան ալիքը աւելի ու աւելի կը քարածուի: Կը սկսին խօսիլ «Բագրատեան ընտանիքի խայտառակութեան» մասին: Շատեր ոտք չեն դնել այլևս անոնց տաղաւարներուն կողմը, զայն նկատելով պիղծ վայր: Երբ ժիւլիէթ կ'անցնէր, ամէն մարդ խոյս կու տայ ու չի նայիր անոր: Եւ հայերը չեն հասկնար թէ ինչպէ՞ս Գարիէլ կը հանդուրժէ այս բոլորը ու չի սպաններ իր կինը:

Նոյնիսկ Տէր Հայկազուն, խորքին մէջ այսպէս կը զգայ:

Այս ժողովուրդը ուրեմն որ գրեթէ անօթի է և յուսահատ, որուն կեանքին օրերը մառններու վրայ կարելի է համբոյ, դեռ սիրտ ունի և հոգեկան կորով՝ պարսաւելու ու ցեխ նեծելու բնական քիչ հասցէին որմէ միայն բարեգործութիւն տեսած է և այժմ ալ անոր շնորհիւ է որ դեռ ազատ կ'ապրի իր պատուով:

Բայց այս երեոյթը իր միւս երեսն ալ ունի: Կը ցուցնէ մեզի հայ ժողովուրդի նամուսի և ընտանեկան սրբութեան ամուր զգացումը որ իր հետ կը ծնի ու կը զիմանայ մինչև մահուան վերջին վայրկեանը:

Ուրեմն թշուառութեան ու յուսահատութեան ամէնէն ծանր պահուն իսկ հայը չի զիտեր հանդուրժել ու զիջիլ երբ խնդիրը կը վերաբերի ընտանեկան պատուի զգացումին:

Ու երբ վէպը կը կարդաս ու այսպէ՛ս կը ճանչնաս հայ ժողովուրդը, չես զիտեր թէ արգահատի՞ս

այս գաւառացի թշուառ ժողովուրդի նեղմիտ ու մոլեռանդ մտայնութեան, թէ՛ ընդհակառակը զմայլիս անոր բարոյական կրանիթեայ ըմբռնումներուն վրայ, որոնք զիմացեր են դարեր շարունակ, անաղարտ պահելով հայուն «պատի» համբաւը:

Ոսկանեան ու Կիլիկեան ուրեմն այս գէնքն ալ կը գործածեն, շահագործելով բարեմիտ ժողովուրդին զգացումները: Ու կը սկսին դաւել: Ոսկանեան անյայտ դաւադիրն է՝ միշտ ծածուկ և աներևոյթ. մինչ Կիլիկեան յայտնի դաւադիրը որ իր շուրջ հաւաքած է քանի մը արկածախնդիրներ ևս Առաջին արարքնին է յարձակիլ ժիւլիէթի վրանին վրայ ուսելիք գտնելու համար: Իսկ երկրորդ արարքը որ զարհուրելի է յոսցումով ու գործադրութիւնով տեղի կ'ունենայ նոյն օրը: Քառասուններորդ օրն է — այսինքն բացարձակ սովի երրորդ օրը: Յերաւել այլևս ժողովուրդը ուտելիք չունի և թշնամին պաշարած է լեռը — թէ և չի համարձակիր կրկին յարձակում գործել: Յուսահատութիւնը հասած է գաղաթնակէտին: Կը մնայ մեռնիլ՝ կամ անձնատուր ըլլալով թշնամիին, կամ անօթութենէ: Ոմանք կը մօտենան անձնասպանութիւն գործել, նետուելով ժայռերէն վար: Կեանքը այլևս կը սկսի տեղի ալ ու ամէնքը արդէն կը զգան ինչպէս աներևոյթ մահը կոկորդիսն աւելի ու աւելի կը սեղմէ: Ահա այդ օրն է որ Տէր Հայկազուն կ'որոչէ հանդիսաւոր պատարագ մատուցանելու Վերջին պատարագը:

Երբ արարողութիւնը դեռ չէ աւարտած յանկարծ Կիլիկեան և իր խումբը կը յարձակին խորանին վրայ ու կրակի կու տան: Կը բռնեն Տէր Հայկազունը, կը կապեն սիւնին խայտառակ հայհոյանքներ անդալով անոր երեսին: Ժողովուրդը սարսափահար

կը ցրուի շուարած: Տակնուվրայութիւն մըն է կը սկսի. մխոր մը ուր ամէնքը կը ճշան, կ'ոռնան ու ոչ ոք չի հասկնար թէ ինչ կը պատահի:

Ժողովուրդը արդէն անօթութենէ անասնացած և մահուան սարսափէն հոգեպէս կազմալուծուած, ի տես այս անակնկալ հարուածին, կարծես կը խելագարի՝ կորսնցնելով իր հաւասարակշռութիւնը ու ըրածին գիտակցութիւնը:

Կը հասնի Գ. Բագրատեանը. աթոճանակը ձեռքին տեղ կը բանայ ժխորին մէջէն ու կը վազէ դէպի խորան: Կը սկսի կռիւ: Մինչ այդ սակայն լուրը կ'երթայ կռուողներուն ու Աւագեան՝ ղինեալ ուժերով կը հասնի եկեղեցւոյ հրապարակը, կը փրկէ Բագրատեանը ու չղթայակապ կ'ընէ յանցաւորները, մէջ ըլլալով անոնց ղեկավարը՝ Ս. Կիլիկեան:

Ու այս անձակառագիւր հայր Սարգիս Կիլիկեան իր կեանքը կը վերջացնէ դաւաճանի մը մահով: Բագրատեան կը գնդակահարէ զայն:

Այսպիսով մէջ իրենց առանձին կեանքը ունին քանի մը պատանիներ ալ որոնք կը մարմնացնեն հայ պատանիին հոգեկան վսեմ թռիչքները և անդուզական կորովն ու քաջութիւնը:

Եթէ ժողովուրդներ կան որոնց մէջ ցեղին առաւելագոյն դրական կողմերը ի յայտ կու գան հասուն մարդոց կամ ծերերու սերունդին մէջ, կարծէք հայոց մէջ այդ առաւելագոյն դրական գիծերը առատօրէն կը դառնանք հայ պատանիին մօտ: Հայ պատանին արդեօք աւելի՞ անաղարտ ու խտացած կերպով կը ներկայացնէ հայուն դրական կողմերը:

Վերջէլի ստեղծած հայ պատանիներն են՝ մանաւանդ Հայկն ու Ստեփանը:

Ստեփան՝ որդին Գարրիէլին և Ժիւլիէթին, 14 տարեկան՝ հայու աչքերով պատանի մըն է: Թէև գրեթէ ֆրանսացած էր, և սակայն երբ ընտանեօք Եօղօնօրուք հաստատուեցան, ան սկսաւ նմանիլ ուղեւ գիւղի իր հասակակից պատանիներուն: Նախ նետեց իր եւրոպական զգեստները ու հագաւ հայ գիւղացի պատանիի հագուստը և սկսաւ ապրիլ անոնց կեանքը, հակառակ մօրը բացարձակ դժգոհութեան:

Ստեփան ևս իր հօրը նման կը փոխուի, մանաւանդ որ իր տարիքը ճիշտ այն շրջանն է երբ աղուն հոգիին բոլոր ակերքը կը սկսին հոսիլ ու տարածուիլ դէպի ընկերային միջավայրը:

Այդ շրջանին, աղան իր սահմաններէն դուրս կ'ելլէ ընդդրկելու համար իր շրջապատը ու ճշտելու համար նաև ինքզինքին իրական սահմանները:

Ստեփան ուրիշն բուռն կերպով կ'ուզէ նորնանալ իր շրջապատին հետ ու նմանիլ իր հասակակիցներուն, և մանաւանդ իրմէ քիչ մը մեծերուն:

Այս նմանելու զգացումը իր մէջ այնքան կը զօրանայ՝ ինչքան դիւղին չարքաշ աղաքը վրան կասկածով կը նայի՝ ու զինքը կը նկատեն փափուկ եւրոպացի մը:

Ստեփան ամէն գիշեր կ'ուզէ փոխել այս մտայնութիւնը. կ'ուզէ ցուցնել թէ ինք ալ կրնայ ընել այն ամէնը ինչ որ կ'ընեն անոնք և նոյնիսկ աւելին. ան՝ կամքը ունի դանոնք դերադանցելու:

Գիւղին ամէնէն ուժեղ և չարքաշ պատանին Հայկն է՝ կովկասուէի Շուշիկի որդին որ Ստեփանին կենդանի իտէալը կը դառնայ:

Այս Հայկը առասպելական Սասունցի Դաւիթին հարազատ մէկ յաջորդն է:

Ահա թէ ինչ գեղեցիկ կերպով կը ներկայացնէ Վերջէլ այս զմայլելի հայ պատանին:

«Հայկ ըստ ինքեան սիպար մըն էր: Իր քսանընտրութեան արդէն իսկ չափահաս Հայ լեռնականի մընայլ եութիւնը կը մարմնացներ: Իր ջղուտ նիհարութեամբ, դանդաղ եւ քիչ մը առաջ ծած քայլումովը, իր վար կախած ծանր ու խուռ ձեռքերովը սիրական հպարտութիւնը կը հանդիսանար ինքն իրեն մէջ ամրապինդ հաստատուած նախացեղի մը: Յայնապէս կը արբերէր պատանի հրոսախումբին անդամներուն մեծագոյն մասէն, իր արեւելեցիի մարմնական աշխուժութեամբն ու կայսաւորութեամբ: Հայր իր ցրուած քաղաքներուն մէջ կ'ընայ խորամանկ Ողիսիւսին նմանիլ — ա-

նանց պատճառի չէ որ Ողիսականը իր հերոսին նկարագրիք ձուլած է խորամանկութեան ու հայրենագրկումէն — կորիզ հայր, բարձրամեղակներու հայր չհանդուրժող է, անհամբոյր է եւ բարձրամիտ: Իր այս գրգռիչ յատկութիւններով, ինչպէս նաեւ աշխատութեան ու գործունեութեան իր մեծ բաղձանքին դիմացը կա՛յ թուրքին հայեցողական, ծոյլ լրջութիւնը:»

Ի տես Հայկին հպարտութեան ու արհամարհանքին, Ստեփան ուղղակի կը թառապէր:

«Հպարտ մարդիկ յաճախ կը նուազեցնեն միւսներուն անձնասիրութեան զգացումը: Հայկ եւս կը նուազեցնէր Ստեփանին անձնասիրութեան զգացումը:»

Ինքն էր յանցաւորը որ պատանի Բագրաթեան ինքզինքը հազար կտոր կ'ընէր միշտ «հաւազ» ըլլալու համար: Մռայլ ու սկեպտիկ Հայկին իր մասին դաղափար կաղմել տալու համար, Ստեփանին տենչն էր քաջագործութիւններով հիացնել զայն: «Մտածումէն ուղեղը կը յոգնեցնէր. Աստուած, ի՞նչ բնեմ որ Հայկին ցուցնեմ:»

Տակաւ սակայն Ստեփան կը յայտնէր զառնալ Հայկին նման: Նոյնքան և զուցէ աւելի յանդուգն, կորովի ու քաջ, միշտ պատրաստ ամենավթանգաւոր գործը կատարելու իր կեանքն իսկ վտանգի տակ զնելով: Եւ ահա մէկ քանի անգամներ կ'անցնէ թըշնամիին սահմանը: Առաջին անգամ Հայկին հեռ — բայց իր ծրագրով — կ'երթան ու ահագին քանակութեամբ միրգ կը հաւաքեն լեռան ստորոտէն: Երկրորդ անգամ մը մինակ կ'իջնէ վար, կ'երթայ իրենց տունը ու վեր կը բերէ իսկուհիին Ս. գիրքը՝ մահուան ստոյգ վթանգներէ ազատելով: Իսկ այս պատանիներուն երրորդ քաջագործութիւնը, երկրորդ մեծ կռիւէն յետոյ, գիշերով վար իջնելուն է, որուն ար-

դիւնքը ա՛յն կ'ըլլայ որ հայերը կը գրաւեն թրքական թնդանօթ մը որ մեծապէս օգտակար կը դառնայ իրենց ինքնապաշտպանութեան:

Այս քաջագործութիւններով Ստեփան այլեւս կը դառնայ «հաւազ» հայ գիւղացի պատանի, Հայկին նման:

«Տղուն նուրբ նակասին վրայ Մուսա Լեռան մէկ բիրտ ասուածը իր մութ կնիքը կոխած էր:»

Ստեփանին վերջին քաջագործութիւնն է իր փախուստը Հայկին հետէն, անոր ընկերաւալու համար դէպի Հալէպ: Մուսա Լեռան կառավարական խորհուրդը Հայկը սուրհանդակ նշանակած էր, Հալէպէն օդնութիւն խնդրելու համար:

Կէս ճամբան սակայն Ստեփան կը հիւանդանայ ու կը ստիպուի մինակ վերադառնալ: Թուրքերը զայն կը բռնեն ու տանելով Եօղօնօլուք, իրենց իսկ տունին առաջ կը սպաննեն: Մէկ քանի պառաւներ կ'առնեն Ստեփանին դիակը ու կը տանին լեռան վրայ ուր կը թաղուի պատշաճ արարողութեամբ:

Ժողովուրդը մինչև այդ Գ. Բագրաթեանին կը նայէր դեռ որպէս օտարականի, հակառակ անոր անսահման անձնազոհութեան և գերմարդկային գործերուն: Այժմ «Ստեփանին մահը վերջնականապէս մօտեցուց ժողովուրդը «օտարական» Գաբրիէլին»,

Հայ գիւղացին ուրեմն դեռ թերահաւատ էր ու կասկածոտ Բագրաթեանի հանդէպ. և սակայն անոր որդւոյն նահատակութիւնը ժողովուրդին համար շօշափելի ապացոյցը եղաւ որ ա՛յն ալ հայուն ճակատագիրը կը բաժնէ:

Քառասուններորդ օրը կը պատահի անսպասելին ու անհաւատալին: Յրանսական կիչէն մարտանաւը պատահաբար կը նշմարէ կրակը որ տարածուեր էր Մուսա լերան վրայ և ուրիշ քանի մը նաւերով կու գայ ու կը փրկէ ամբողջ ժողովուրդը:

Հայերը կը լքեն Մուսա լեռը, հոն ձգելով 450 մեռեալ ու միասին ունենալով 17 նոր ծնեալներ այդ քառասուն օրերու ընթացքին:

Ամէն մարդ կը փրկուի առաջնորդութեամբ Տէր Հայկազունին որ մինչև վերջին պահուն միշտ իր ժողովուրդին կորովի ղեկավարն է: Հիմա՛ ալ ան կ'երթայ ժողովուրդին հետ, միշտ անոր ծառայելու համար:

Կը փրկուին բոլորը բացի մէկէն: Գարրիէլ Բագրատեան կը մնայ լերան վրայ: Օգտուելով շփոթութեան պահէ մը, խոյս կու տայ ու աննկատ կերպով կը փախի վեր, լերան վրայ:

Բագրատեան ապրեր էր իր կեանքը այդ քառասուն օրերու ընթացքին: Ապրեր էր ամբողջ կեանք մը: Իր մէջ ծներ ու մեռեր էր ամբողջ աշխարհ մը — հայ աշխարհ: Տիեզերքը ամբողջ պահ մը զարթներ էր հիւլէին մէջ: Իր իսկ հոգիին մէջ զարթնած նոր ուժերը, սպառած ու քամած էին իր ամբողջ էութիւնը: Այդ տարերային բռնկումը որ յանկարծ տիրացեր էր իր մտքին, կամքին ու բոլոր զգացումներուն, այրեր

էր իր մտքին, կամքին ու բոլոր զգացումներուն, այրեր էր զինքը: Նախնիքները որ զարթներ էին իր մէջ, այլևս իրենց գործը կատարեր էին ու Գարրիէլի գոյութիւնը այստեղ, այս կեանքին մէջ աննպատակ կը մնար:

Վերադառնալ ժիւլիէթին, կեանքին: Բայց առոնցմէ ինք չառոնց հեռացած էր: Շատոնց այդ Բագրատեանը մեռած էր իր մէջ վերջնականապէս: Ներքին անորոշ բնազդ մը զինքը կը մղէր դէպի վեր, լերան վրայ, և միայն հոն, հո՛ն, որովհետեւ իրեն համար միայն հոն հնարաւորութիւնը կար՝ ազատ ըլլալու:

«Ընդհանուր ազատութեան առաջին վայրկեանը՝ զինքը տոգորած էր սա՛ զաղափար, քէ իրեն համար չէ կեանքի այդ վերադարձը, այն պատճառով որ բուն Գ. Բագրատեանը, ինչպէս որ այս քառասուն օրերուն քնքային մեջտեղ ելած էր, պէտք էր իրապէս ազատուէր:» «Նախասահմանութեան բարձունքէն ստիկութեան մէջ իյնալ, նոր շնորհի սպասելու համար:» «Իր արիւնին հակասագրին, իր ազգին հակասագրին մասնակցեցաւ:» «Իր հայրենի ժողովուրդին կռիւր մղեց:» «Կանուխէն ինքզինքը անիրաւօրէն զգացած էր իբրեւ «վերացական մարդ», իբրեւ «մարդ քս ինքեան»: Բայց բուն մարդը ըլլալու համար հարկ էր որ ինքը համայնքին փառախէն անցնէր: Ասոր համար է որ ինքզինքը ազատ կը զգայ լաճափս: Տարերային, բնագոյային մեկուսացում:» «Միայն երկուքն են հոն, Աստուած եւ Գաբրիէլ Բագրատեան: Եւ Գաբրիէլ Բագրատեան շնորհիւ Աստուծոյ աւելի իրական է քան բոլոր մարդիկը եւ բոլոր ժողովուրդները:»

Բագրատեան կը թափառի լերան վրայ առանց որեւէ մտածումի, առանց որեւէ ճշգրիտ զգացումի:

Բնագործին իր քայլերը զինքը կը տանին դէպի Ստեփանին գերեզմանը: Հոն, իրիկունը. թրքական գնդակ մը կը ջախջախէ իր գանկը: Գարրիէլ Բագրատեան «Կառչելով փայտին, փրցուց զայն հետք ինկած ասեմը: Եւ զաւակին խաչը պառկեցաւ իր սիրտին վրայ:»

Գարրիէլ Բագրատեան կը մեռնի, մինչ ժողովուրդը փրկուած՝ կը դիմէ դէպի նոր կեանք:

Գարրիէլ Բագրատեան հրեղէն ասուպ մը կը դառնայ, որ ճեղքելով հայոց 1915ի մթադնած երկինքը՝ պահ մը զայն լուսաւորելէ յետոյ կ'իյնայ թանձր խաւարին մէջ՝ հայ ժողովուրդի վրիժառու ասածուածներու՝ անծանօթ աշխարհին մէջ:

Քննչ որ պէտք չէ վրիպի մեր մասնաւոր ուշադրութենէն այն է թէ Յրանց Վերֆէլի վէպին մէջ գլխաւոր դերակառար Գարրիէլ Բագրատեանը գաղութահայ մըն է: Գաղութահայ են նաեւ Ստեփանը և ուսանող Աւագեանը:

Յ. Վերֆէլ ստեղծած է իտէալ գաղութահայը: Ոչ այն գաղութահայը որ մեծխօսիկ ու լայն շարժուձևերով ազդասիրութեան և հայրենասիրութեան վրայ առտու իրիկունն կ'երդնու... խօսքով կամ... գաղափարով, այլ գաղութահայու Թիպար մը՝ որ լուռ ու մունչ ապրելով գաղութի մը մէջ, երբեք չի պարծենար մեծ մեծ խօսքերով, բայց երբ գերագոյն պահը կու գայ, ներկայ է այնտեղ, հայրենի հողին վրայ պաշտպանելու և մեռնելու համար իր ազգին ու հայրենիքին պատուին ու ազատութեան ի խնդիր:

Ըսուած է թէ Րաֆֆի՝ հայ ազատագրութեան հերոսները ու յեղափոխական տիպարները կանխած է իր վէպերուն մէջ, տիպարներ՝ որոնք յետոյ կեանքէն ծնան:

Արդեօք պիտի կարենա՞նք ըսել թէ Յրանց Վերֆէլն ալ իրականութիւնը կը կանխէ իր վէպին մէջ՝ ստեղծելով այն գաղութահայերը որոնք իրապէս պիտի ծնին մեր գաղութներուն մէջ ու պիտի ծաղկին և պտուղ տան հայրենի հողին վրայ: Պիտի ծնին՝ արդեօք իրական Գարրիէլ Բագրատեաններ, Աւագեաններ ու Ստեփաններ որոնք անոնց ձևով, կամ այլ

ձեռնով կարենան ստեղծել իրենց նախահայրերու աշխարհին մէջ՝ կեանքի և արժէքներու նոր կոթողներ, ի փառս հայ հոգիին և կեանքի ուժին:

Մանաւանդ որ զաղութահայ Գ. Բագրատեանը Հայրենիք դառնալով արեւմուտքէն հետը կը բերէ կարգ մը յատկութիւններ որոնցմէ համեմատաբար զուրկ է հայ գիւղացին:

Յաւակութիւններ՝ զորս Գարրիէլ ձեռք բերած է Եւրոպայէն ու կը կիրառէ զանոնք իր երկրին մէջ յօգուտ իր ժողովուրդին: Այդ զրական կողմերն են՝ աւելի գործնական և աքտիւ ոգի, իրապաշտ հայեցողութիւն, հաւատք սեփական նախաձեռնութեան վրայ, հաւատք ու լաւաժեսութիւն մարդկային բարի ուժերուն վրայ, արհամարհանք արեւելեան ճակատագրապաշտ մտայնութեան հանդէպ. վերջապէս կազմակերպիչ և կարգապահ ոգի:

Ահա կարդ մը յատկութիւններ զորս Բագրատեան իր մէջ կը կրէ առաւելագոյն չափով ու ատով զգալի կերպով կը տարբերի իր չրջապատէն, մէջն ըլլալով նոյնիսկ Տէր Հայկազունը:

Գարրիէլ Բագրատեան՝ զինուած Եւրոպայէն ստացած կամ Եւրոպայի մէջ զարգացուցած այս բոլոր զրական յատկութիւններով, գիտական մեթոտիկ ոգիով ու նաեւ Եւրոպական թէքնիքով, առաւելագոյն չափով կրնայ ծառայել իր ժողովուրդին, առաւելագոյն ձեռով կրնայ իրագործել ձգտումները ու կամքը իր մէջ զարթնած ու իր մէջ գործող նախահայրերուն, առաւելագոյն յաջողութեամբ կրնայ ճակատիլ վտանգին դէմ ու փոխել իրերու ընթացքը՝ արտաքին ուժերը հպատակեցնելով իր գործող կամքին:

Մենք յաճախ թիւր հասկացողութիւն ունինք

Եւրոպայի հանդէպ, Մեր մէջ կան երկու ծայրայեղութիւններ: Կան ոմանք որոնք բացարձակ կ'արհամարհեն ամէն ինչ որ արեւմտեան քաղաքակրթութեան և մշակոյթի արդիւնք է, ու կը յամառին փակուած մնալ իրենց պատեանին մէջ:

Կան ուրիշներ ալ որոնք յանկարծական ուսումով մը երես կը դարձնեն այն ամէնուն ինչ որ հայկական է ու կը սկսին ապրիլ մակերեսային, թեթեւ կեանք մը որ իր սնունդը կ'առնէ Եւրոպայի քաղաքակրթութեան թափփուքներէն:

Մանաւանդ մեր նոր սերունդին մէկ ստուար մասին մէջ է որ տարածուած է այս ագէտ և հիւանդագին ըմբռնումը:

Ասոնք «Եւրոպականացալ» ըսելով կը յատկանշուին ճազն ու պարը, աժան վէպերը, թեթեւ հաճոյքները, confort modernը, սխալ հասկցուած սքոռը, իրենց ազգային բարքերը արհամարհելը, հայ լեզուն չգործածելը, ևայն, մէկ խօշքով իրենց հայկական համայնքի ծոցէն ու կեանքէն մեկուսացումը:

Ու այս երկու ծայրայեղ վերաբերմունքները հակառակ արտաքին երեոյթներուն, աւելի՛ իրարու մօտ են քան թէ իրարմէ հեռու: Որովհետեւ իրականութեան մէջ, այն մարդը ու մանաւանդ այն հայը որ ինքն իր պատեանին մէջ քաշուած կ'ապրի՝ արհամարելով մշակութային չրջապատը, շատ յաճախ մէկ ծայրայեղութենէն կ'իյնայ միւսը: Եթէ այդ բանը իրեն չպատահի անպայման կը պատահի իր զաւակին:

Նկատելի է որ այն հայ մարդը որ այդ արհամարհական և անհաղորդ կեցուածքը ունի հանդէպ արեւմտեան մշակոյթի բարիքներուն, և կ'ուզէ իր զաւակն ալ նոյն վիճակին մէջ պահել, յանկարծ որոշ տարիքի մը իր երիտասարդ աղան կամ աղջիկը

ձեռքէն կը փախի ու կը դառնայ այնքան օտար հայու թեան հանդէպ ինչքան իր հայրը օտար մնացեր էր Եւրոպայի հանդէպ:

Շրջապատէն բացարձակ մեկուսացումը, կեանքի արժանիքն աղբիւրներէ կամովին զրկուիլը անխուսափելիօրէն կը թանի դէպի այլասերում:

Առողջ ճամբան ուրեմն մեկուսացումին մէջ չէ, այլ ընդհակառակը Եւրոպայի մշակոյթին — իսկական մշակոյթին — հաղորդակից ըլլալուն մէջ:

Եւրոպայի մշակոյթ ըսելով սակայն չենք հասկնար այն մակերեսային մտայնութիւնները կամ թեքնիք բարիքները զոր Եւրոպան կու տայ մեզի, այլ այն թեւական և կենդանի արժէքները որոնք արեւմուտքի հիմունքները կը կազմեն, ու փառքը միաժամանակ:

Չենք ըսեր, բնական է, որ հայ երիտասարդը մասնակից չըլլայ իր շրջապատի հաճոյքներուն և քաղաքակրթութեան թեքնիք բարիքներուն, բայց մենք կը պնդենք թէ պէտք չէ առով միայն գոհանալ, պէտք չէ տեսնել Եւրոպականութիւնը լոկ այդ կարգի բարիքներու մէջ: Մասնաւանդ որ անոնք են որ հայը կ'օտարացնեն ու ազգային հարազատ, բնական հոգին կը թափուենցնեն, կ'այլասերեն և ոչ թէ արեւմտեան իսկական մշակոյթը:

Ճշմարիտ մշակոյթը չ'օտարացնէր, այլ ընդհակառակը կը զօրացնէ քու մշակոյթդ: Ան կը մօտեցնէ մեզ՝ մեր ազգային, սեփական, մնայուն արժէքներուն: Եթէ հայը իր ազգային արժէքներով զինուած՝ ծանօթանայ արեւմուտքի ճարտարարուեստի հրաշալիքներուն ու գնահատել գիտնայ զանոնք՝ չի կրնար չսիրել ու չհպարտանալ հայ ճարտարարուեստի հրաշալիքներով:

Եթէ հայ երիտասարդը ճանչնալ ու հասկնալ սորվի եւրոպական երաժշտութիւնը, գրականութիւնը, պատմական-քաղաքական դէպքերը, և այլն, այն ատեն աւելի լաւ գնահատել պիտի գիտնայ իր սեփական ազգին երաժշտութիւնը, գրականութիւնը պատմութիւնը և այլն:

Անշուշտ, կ'ենթադրենք որ հայ երիտասարդը, նախ իր ազգային արժէքներու մասին, յստակ գաղափար մը պիտի ունենայ:

Բայց մասնաւանդ կ'ենթադրենք այն խոր զգացումը որ անհատը կը կապէ իր ցեղային համայնքին, առանց որու ոչ մէկ իրական արժէք կրնայ ներկայացնել այդ անհատը ոչ իր ազգին և ոչ ալ օտար ազգի մը համար:

Մեր երիտասարդութիւնը, մասնաւանդ մտաւորական երիտասարդութիւնը պէտք է լաւ ըմբռնէ սա իրողութիւնը թէ մշակութային անհաճ, բարոյական մարդը անհրաժեշտօրէն կապուած պէտք է մնայ օրկանական ամբողջութեան մը, այսինքն իր ժողովուրդի համայնքին. և թէ այդ իր բնական ու մտերիմ շրջանակէն գուրս՝ կը սկսի այլասերումը, ոչ միայն ազգային այլ նաեւ մարդկային տեսակէտէն, որովհետեւ եթէ քու սեփական ազգէդ հեռանաս, ուրիշ ազգի մէջ երբեք իրապէս չես կրնար մուտ գործել:

Մարդը ինքն իր մէջ բաւարար ու կատարեալ էակ մը չէ: Մարդը միակ կենդանին է որ իր անկատարելութեան խոր զգացումը ունի ու այդ պատճառաւ կը ձգտի դէպի կատարելութիւն, դէպի գէթ յարաբերական ինքնաբաւարարում: Ահա ատոր համար է որ, ան միշտ անկայուն է ինքն իր մէջ: Ան, իրմէ զուրս սկզբունք մը կը փնտռէ որուն կառչի ու ինքզինքը ամբողջացնէ, ինքզինքը անկատար զգալու

գիտակցութեանն ազատէ ու այսպէսով փրկուի: Այդ սկզբունքը, որ մարդուն գիտակցութեան մեծ փրկութիւնը կու տայ, իր բնական համայնքն է, իր ազգային հաւաքականութիւնն է, իր նախնիքներու բնավայրին մէջ, ազգային հայրենիքին մէջ:

Անհաւար ազատ չէ իր համայնքը ու ազգը զատելու: Աթիկա կը ժառանգուի: Աթիկա դրոշմուած է արիւնին ու ջղային դրութեան մէջ: Աթիկա ճակատագիր է:

Ազգէն խոյս տալու ամէն փորձ կը տանի զէպի այլասերում: Ամէն անոնք, որոնք փոխանակ իրենց հոգիով իրենց հայրենի, ցեղային միջոյցներուն մէջ մնալու, փոխանակ ազգային արժէքներու աշխարհին մէջ ապրելու, կ'ուզեն՝ ուսումով մը տար կէտքը ու օտար հոգին կապել, անհրաժեշտօրէն աննպասակ ու բռնազբօսիկ կեանքի մը մէջ կ'իյնան ուր չկայ ոգեկան ոչ մէկ «օրէնք»: Ու անոնք շուտով կը զգան թէ ինչքան միանակ են, ինչքան օտար են իրենց այդ «նոր» կեանքին մէջ ու իրենց սեփական հոգիի մը թնոյրտին իսկ մէջ:

Այդպէս կը սկսի անբուժելի ու անյատակ ողբերգութիւնը այդ մարդոց:

Այսպիսի անազգ մարդոց դասակարգէն յաճախ դուրս կու գան անհաւանք, որոնք կը դառնան միջազգային թիպեր՝ պատրաստ ամէն անխոստովանելի դործ կատարելու:

Բուն արեւմտեան մշակոյթը հոս չէ որ կը տանի մեզ:

Արեւմտեան իսկական մշակոյթի բարիքներ ըսելով կը հասկնանք գիտութիւնները, լուրջ գրականութիւնը, թատրոնը, երաժշտութիւնը, օրերան, ցուցահանդէսները, դասախօսութիւնները, մարմնակրթանքը

և այլն: Նաեւ բարոյական, ընկերային, քաղաքական ըմբռնումները, յղացումները և այլն: Բայց մանաւանդ արեւմուտքի մարդուն անհատական բարոյական արժանիքները:

Անշուշտ հայն ալ իր բարոյական մեծ առաւելութիւնները ունի, բայց այդ չի նշանակեր թէ ան պէտք չէ ինքզինքը կատարելագործէ, օրինակ առնելով արեւմուտքի մարդէն ալ:

Ռումէն հոգեբան պ. Ռաուլէսքու-Մոդրուանա այսպէս կը յատկանշէ արեւմուտքի մարդուն բարոյական դիմագիծը. «Բարոյական նկարագրի եւրոպական թիպարին յաճկանիչներն են. կամքի ուժ, դատողութեան յսակութիւն, գգացումի նրբութիւն եւ ոգեւորուելու կրակ: Կամքի ուժ ըսելով չի հասկնալ իր բնազդի կոյր մղումը, այլ այն ոյժը որ ի գործ կը դրուի հարկ եղած պահուն: Կամքի ուժ չունին ոչ յամառները և ոչ ալ յախուռները (impulsiv), այլ անվսիս ու յարաժեշտ գործողները: Դատողութեան յըստակութեամբ նկարագրի կը ստանայ ահականութեան և նախատեսութեան յաճկութիւնները:

«Ձգացումի նրբութիւնը վառ կը պահէ մարդկանց հանդէպ սէրը և կ'ազատէ մարդը ռուտինէ: Ոգեւորութեան կրակը վերջապէս կը փոթորկէ հոգին և կու տայ զոհարելութեան ուժ» (C. Rădulescu-Motru: „Curs de Psihologie“ 1929):

Ամբողջ արեւմտեան մշակոյթը կը նպաստէ այս թիպի բարոյական նկարագրի կազմութեան:

Գ. Բազրատեան, Յրանց Վերջէի վէպին մէջ, այսպիսի նկարագիր մըն է:

Յիրաւի, ան իր կամքի ուժով, դատողութեան յստակութեամբ, զգացումի նրբութեամբ և ոգեւորելու ներքին կրակով կը գերադանցէ իր չըջապաւոր:

Բազրատեան իռէալ տիպարն է այն հայուն, որ Եւրոպայի բուն մշակոյթի ակէն յազենալով, Եւրոպայի քաղաքակրթութեան թեքնիք շարիքներով ու գիտելիքներով զինուելով նաև իր հոգեկան ցեղային ներքին ուժերը արեմտեան մարդուն յատուկ հաւասարալիշուած ու ներդաշնակ կազմակերպումով, կու գայ իր ազգային հաւաքականութեան մէջ արդիւնաւորելու այդ բոլորը:

Իր նոր միջավայրին մէջ Բազրատեան կը դառնայ իր ժողովուրդին արժանաւոր ներկայացուցիչը:

Նոյնանալով իր ժողովուրդին կեանքին հետ՝ պահ մը կու գայ երբ ինք կը մարմնացնէ այդ ժողովուրդը կառարելագոյն չափով:

Ու եթէ, ինչպէս հոգեբանները կ'ըսեն՝ անձնաւորութիւնը պատասխան մըն է աստիճան առ աստիճան կառուցուած, այն հարցերուն զոր ճակատագիրը մարդուն առաջ կը դնէ ընկերային դէպքերու ու երեոյթներու միջոցաւ, այդ պարագային պէտք է եզրափակենք թէ Գարրիէլ Բազրատեան, այնպէս ինչպէս կայ Վերֆէլի վէպին մէջ, մեծ տիպի անձնաւորութիւն մըն է՝ մարդկային բարոյական լուսաւոր կատար մը:

Ֆառուստեան բարոյականի հայ տիպար մըն է ասի: Ինքզինքը նուիրած հաւաքականութեան մը, իր կեանքի իմաստը կը գտնէ այդ հաւաքականութեան ծառայելուն մէջ. իր սեփական «ես»ը լուծած հաւաքական էսին մէջ, իր գերագոյն երջանկութիւնը կը գտնէ այդ հաւաքականութեան երջանկութեան մէջ. վերացած, ու այլևս այս երկրային կեանքէն բաժնուած՝ իր հոգիի փրկութիւնը կը գտնէ այդ ամբոխին կեանք պարգեւելուն մէջ:

Եւ ֆառուստին պէս, իր նպատակին հասնելու

համար, Բազրատեանն ալ չի հպատակիր ճակատագրին այլ կը պայքարի անոր դէմ սւ կը փոխէ իրերու «բեականոն» ընթացքը: Կը կերտէ ուրիշ ճակատագիր մը:

Բազրատեան գերդաստանի վերջին շառաւիղը՝ Գարրիէլ կու գա'յ իր ժողովուրդին ծոցին մէջ ու յանուն ա'յդ ժողովուրդին, յանուն ի'ր նախնիքներուն, դասական դմայլելի պատասխան մը կու տայ ճակատագրին՝ 1915-ի հայուն ահաւոր ճակատագրին:

Պատասխան մը որ կ'արձանագրուի հայոց պատմութեան մէջ:

Պատասխան մը, որով հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս մուտք կը դործէ յաւիտենականութեան իջ:

Այս քանի մը խորհրդածութիւններուն նպատակը չէր Վերֆէլի գործը քննել արուեստի տեսակէտէն. այլ մեր նպատակն էր ճանչնալ հայերը այնպէս ինչպէս ապրեցան Մուսա Լերան վրայ:

Մենք հայերս, մեր նախնիքներով հպարտ ըլլալու բազմաթիւ զօրաւոր պաշտօններ ունինք սկսեալ նախաքրիստոնէական շրջանէն մինչև մեր օրերը: Ու առանց վարանումի, մեր հպարտութեան կոթողներէն մին պէտք է նկատենք նաև Մուսա Լերան հայերու, ինչպէս նաև Շապին Գարահիսարցիներու, Ուրֆացիներու և Վանցիներու պայքարները:

Ազգ մը չ'ապրիր միայն իր նիւթական քարիքներով, չ'ապրիր միայն իր մաքի և զգացումի արժանաշատութիւններով ինչպէս են արուեստներն ու գրականութիւնը, չ'ապրիր միայն հանճարեղ անհատներու գործերով, այլ կ'ապրի նաև իր պատուի և արժանապատուութեան զգացումներով, իր «մենք»ի գիտակցութեամբ և զոհաբերութեան ոգիով, իր ազաւ և հպարտ ապրելու կամքով, մէկ խօսքով իր բարոյական նկարագրով:

Վերֆէլի հայերը այսպիսի հայեր են:

Ահա թէ ինչո՞ւ կ'արժէ որ մենք ծանօթանանք անոնց, մանաւանդ որ այդ հայերը կը ներկայացնեն ոչ թէ պատահական անհատականութիւններ այլ՝ հարազատ հայեր որոնք իրենց մէջ կը կրեն հայ ժո-

ղովուրդի՝ դարերուն դիմացած հայ ժողովուրդի բարոյական նիւթագիծը՝ տոկուն, առողջ, վեհ և գեղեցիկ ձևով:

Եթէ գաղութահայը, մանաւանդ երիասարդ գաղութահայը, որուն հայկական դիմագիծը աւելի ու աւելի կ'աղօտի, լաւ ճանչնայ ըուն հայը, հարազատ հայը, մենք վստահ ենք թէ իրեն համար յայտնութիւն մը պիտի ըլլայ ու միաժամանակ նոր իտէալ մը:

Եւ գուցէ ի տես այդ կենդանի նոր պատկերին իր մէջն ալ բան մը պիտի շարժի ու զարթնու, նոր ճառագայթ մը պիտի իջնէ հոգիին մէջ:

Ամէն մէկ գաղութահայու մէջ Գաբրիէլ Բագրատեան մը կայ:

Այդ բանը Յրանց Վերֆէլն է որ մեզի կ'ըսէ, որուն համար մենք յաւէտ երախտապարտ պիտի ըլլանք անոր:

Եւ այս վտանգի ու երկունքի օրերուն երբ բոլոր ժողովուրդները իրենք իրենց մէջ կը փակուին և կը խորանան, ինքզինքնին կը փնտռեն՝ իրենց խորունկ արմատները գտնելու և այնտեղէն թարմ ու անմեռ ուժեր ստանալու համար, Վերֆէլ ահա մեզի կ'ընծայէ վէպ մը ուր մենք այդ բոլորը կը գտնենք զրեթէ պաթորաստ կը մնայ որ գիտնանք զանոնք ճանչնալ ու արժեցնել:

Ինչ որ ալ ըսուի, ինչ որ ալ պատահի, հայ ժողովուրդը այս երկունքն ալ պիտի անցնէ ու ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ պիտի իրականանայ «առ առ անիմանալին ի մեզ եւ վեր քան զմեզ»:

Որովհետեւ եթէ դժբախտութիւնը և մարտիրոսութիւնը հայ ժողովուրդի ճակատագիրն է, պէտք է լաւ գիտնանք որ անկալն ու յաղթահարելն ալ, ապրիլն ալ անոր ճակատագիրն է:

Այլևս ակներև է որ հայ ժողովուրդը դատա-
պարտուած է ամէն զնով ապրելու:

Մեր այս փոքրիկ ուսումնասիրութեան եզրա-
կացութիւնը:

— Հաւատք հայ մարդու բարոյական ուժերուն
վրայ: Հաւատք հայ հայրենիքի ապագային վրայ:
Եւ հպարտութիւն հայ ըլլալնու համար:

Իսկ գործնական եղբայացութիւնը՝ ամէն հայ
պէտք է կարդայ Ֆրանց Վերֆէլի «Մուսա Լեւան
բառասուն օրեր»:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0170717

40

Գ Ի Ն

Լ Է Յ